

Sven Lange

Beröringar mellan svenska och tyska

**Om falska vänners uppkomst, purism, dynamik i semantiska fält
vid ordinlån samt svensk och tysk suffixkorrespondens**

Februari 2002

Projektet Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000

Projektet Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000 finansieras med generösa bidrag från den kulturvetenskapliga donationen, som administreras av Riksbankens Jubileumsfond. I projektet deltar forskare från fem olika universitets- och högskoleorter och lika många discipliner. Projektet startade den 1 januari 2000. Den gängse förkortningen av projektnamnet är ORDAT (Det svenska **ord**förrådets utveckling från **ar**tonhundra till **tj**ugohundra).

Resultat från projektets olika delundersökningar publiceras till stor del i föreliggande rapportserie. Redaktörer för rapportserien är prof. Sven-Göran Malmgren och FD Hans Landqvist, båda verksamma vid Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet.

Skrifter som ingår i rapportserien säljs till självkostnadspris och kan rekvireras från ORDAT (att. Hans Landqvist), Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet, Box 200, 405 30 Göteborg.

ISSN 1650-2582

© Författaren

Produktion:
Institutionen för svenska språket
Göteborgs universitet
Box 200
SE - 405 30 GÖTEBORG

Reprocentralen, Humanisten
Göteborg 2002

Innehållsförteckning

1.	Inledning	1
2.	Några frågor för den kontrastiva historiska lexikologin	2
3.	Falska vänner	5
4.	Purism	10
5.	Språklig dynamik som uppstår vid ordinlån	12
6.	Etymologi	18
7.	Korrespondenser	22
7.1.	Prefixkorrespondenser	22
7.2.	Suffixkorrespondenser	22
7.2.1.	Substantiviska personbetecknande suffixkorrespondenser	24
7.2.1.1.	Typ 1. Exakta korrespondenser	27
7.2.1.2.	Typ 2. Grafiska varianter som korrespondenser	32
7.2.1.3.	Typ 3. Formellt olika korrespondenser	33
7.3.	Rotkorrespondenser	36
8.	Sammanfattning	38
9.	Litteraturförteckning	40
	Bilagor	42

1. Inledning

Alla kapitel i den här artikeln handlar om frågor som på ett eller annat sätt hör hemma inom den jämförande eller kontrastiva, historiska lexikologin. Det handlar alltså ytterst om fenomen som vi möter i konfrontationen mellan minst två språks vokabulärer. Artikeln sönderfaller emellertid i två hälfter.

Den förra inleds med ett avsnitt (kapitel 2), som mycket kort presenterar tre av den jämförande historiska lexikologins ”stora frågor” (*omvärldskategorisering, lexikala luckor, lexikala nätverk*). Exempelen hämtas från svenska och tyska. Därefter följer tre avsnitt. Det första av dessa diskuterar hur *falska vänner* kan uppstå. Det andra ägnas åt *purism*. Bl.a. påpekas det angelägna i att utreda i vilken mån som svensk purism sammanhänger med tysk. Det tredje behandlar den *dynamik* som uppstår i det låntagande språkets betydelsefält vid inlåning av ett ord från ett annat språk. I den modell som föreslås kombineras *lånordsprocessen* och *orddödsprocessen*.

Artikeln senare hälft tar upp ordböckernas etymologiska uppgifter (kapitel 6). Tanken är att formell *likhet* mellan ord i svenskan och andra levande europeiska kulturspråk kan ses som en indikation på lån. Möjligtvis underskattar vi antalet lånord i svenskan. Denna tanke är utgångspunkten för det avslutande kapitlets granskning av ett antal suffixavledda personbeteckningar i svenskan med korrespondenser i tyskan (och andra europeiska kulturspråk).

2. Några frågor för den kontrastiva historiska lexikologin

Den kontrastiva lexikologin ställer frågan hur olika språkgemenskaper kategoriserar sin omvärld, ett spørsmål som Wilhelm von Humboldt framställde en gång i tiden och som sedan diskuterats av Leo Weisgerber, Suzanne Öhman och andra. Lyssna bara på några av Weisgerbers och Öhmans boktitlar: *Die sprachliche Gestaltung der Welt* respektive *Wortinhalt und Weltbild*. Öhman undersöker hur den lexikala uppsättningen i olika språk kan förklaras ur skillnader i omvärldskategorisering. Hon jämför olika språks partibeteckningar, militära titlar, ord för administration, undervisning, mynt och mått. Men också olika språks beteckningar för yttre, mer objektiva förhållanden som färger, läten, släktskap osv.

Värdet med såna jämförelser är bl.a. att man minskar sin hemmablindhet och lättare upptäcker sitt språks *dolda, outnyttjade* resurser att skapa ord och därmed också vilka *luckor* som det egna språkets ordförråd uppvisar. Vi kan grovt få en liten illustration av detta genom att t.ex. lägga en tysk respektive svensk tesaurus bredvid varandra och se hur de båda språken lexikaliserat samma begreppsklass: Finns det en tysk respektive svensk "Volksgeist" bakom respektive språks lexikalisering?

Lexikaliska skillnader som illustrerar eventuella världsbildskillnader är lätta hitta. Några nedslag i tyska ordböcker (äldre och yngre) under bokstaven A gav dessa exempel (på måfå valda):

Ty.	Sv.
<i>aasfliege</i>	<i>spyfluga</i> , *asfluga
<i>abbalgen</i>	<i>flå</i> , *avbalja
<i>abberen</i>	<i>plocka</i> , *avbära
<i>abgräsen</i>	<i>beta av</i> , *avgräsa
<i>abblättern</i>	<i>avlöva</i> , *avblada
<i>abhäuten</i>	<i>flå</i> , *avhuda. Svenskan har alltså inget grundord till verbet motsvarande tyskans obrutna förbindelse mellan <i>Haut</i> 'hud' och

abhäuten.

Anschnallsgurt dvs. på tyska ungefär 'påspänningsbälte' och i svenskan *säkerhetsbälte*.

Priserna är/var tydligen höga på tyska apotek. *Apothekenpreise* betyder ungefär 'hutilösa priser'. Vi kunde med fog tala om *systembolagspriser*.

I översättningslån visar ett språk sin beredvillighet att överta ett annat språks syn på omvärlden. Det svenska *arbetshäst* om en människa från tyskans *Arbeitspferd* visar denna acceptans.

Bland numera obsoleta svenska ord finns ord som *gudskista* (mnt. *godeskiste*, ty. *Gotteskasten*), *gångvagn* (ty. *Gängelwagen*) och *hagelsten* (ty. *Hagelstein*). Dessa har alltså dött ut. Jag tror att det leder oss alldeles för långt om vi menar att dessa kategoriseringar är osvenska: vi talar idag (åtminstone enligt ordböckerna) hellre om *kyrkokista*, *gångstol* och *hagelkorn*. Men spekulera kan vi ju alltid göra.

När man bläddrar i en tvåspråkig ordbok hittar man lätt lexikaliska luckor. Så t.ex. fann jag på bokstaven A: ty. *achteln* 'dela i åtta delar'. I ett större material skulle man kunna tänka sig att alla inlån som den svenska ordboken använder en hel fras för att förklara indikerar en lexikalisk lucka vid tiden för inlåningen. Några sådana exempel är följande, numera obrukliga från tyskan emanerande substantiviska lån som Dahlgren i sitt Glossarium förklarar i form av en fras eller definition och inte med den annars brukade översättningsglosan i form av ett enda ord:

fyrbytare 'en som gör upp eld i spisen eller kakelugnen'

hästetränke 'vattningsställe för hästar'

kaldun 'innanmäte av slaktat kreatur'

kalkrörare 'hantlangare för murbruks tillredning'

kipperi 'utprångling av förfalskade varor'

klokling 'överklok, inbilsk person'

kraftvatten 'stärkande vatten'

osv.

Några verb från samma källa är:

affjaga 'avhända genom jagande'

afprygla 'avtvinga genom pryglande'

aluna 'beta i alun'

anfyra 'fatta eld'

bejemra 'jämra sig över'

berimma 'göra rim över'

förkoppla 'förleda genom koppleri'

OSV.

En annan fråga för den jämförande lexikologin är länkningen i respektive språk. I svenskan har vi en bruten förbindelse mellan *löpa av*, *avlöpa* och *avlopp* (förstabelägg 1702 enligt NEO). Enligt SAOB är *avlopp* ”sannol.” en nysvensk bildning till *avlöpa*. Den formella förändringen bryter det associativa sambandet mellan två ord. I tyskan kvarstår en obruten förbindelse mellan *Ablauf* och *ablaufen*. Varför fick inte svenskan ordet **avlöp*?

I tyska har vi en obruten förbindelse mellan *Ackerbauer* sv. ’jordbrukare’, *Ackerbohne* sv. ’bondböna’ och *Ackerfurche* ’plogfåra’, *ackern* ’plöja’ och *Ackermann* ’jordbrukare’. Huruvida **åkerböna*, **åkerfåra*, **åkra* och **åkerman* existerat i svenskan kan inte fastställas (utan att SAOS eller dialektarkiv konsulteras).

Ett till formen homogent semantisk nätverk har vi i tyskans *Anschlussdose*, *-schnur* men ett till formen heterogent i svenskans *anslutning*, *vägguttag* och *skarvsladd*.

Tyskans *anteilig* har en intakt länk till *Anteil* där svenskan i stället etablerat förbindelse mellan *proportionell* och *proportion*. Någon inträngande jämförande studie av svenskans och tyskans lexikala nätverk har aldrig gjorts.

3.Falska vänner

En annan intressant fråga i en kontrastiv, historisk semantisk studie vore att studera hur s.k. falska vänner uppstår. *Falska vänner* definieras i Nordisk leksikografisk ordbok (NLO) på följande sätt:

[...] leksikalske enheter i to språk som ikke er ekvivalente, men har så store grafiske eller fonetiske likheter med hverandre og er semantisk og grammatisk parallelle i en slik grad at den ene blir tolket og brukt som ekvivalent til den andre av en fremmedspråksbruger [...]

Dagens falska vänner i svenska och tyska kan ha uppstått på flera sätt. Av störst intresse för oss är naturligtvis då ett från tyskan inkommet lån-ord genomgår en annan utveckling än ordet uppvisar i tyskan, dvs. är ett fall av ett slags semantisk divergensprocess. Vi är således inte intresserade att jämföra tyskans *die Alm* 'fjället' med svenska *alm* (trädet, tyskans *die Ulme*) dvs. de fall där orden har olika etymologisk bakgrund. Vi kan däremot jämföra de falska vännerna *erkennen–erkänna*, *Fahrt–fart*, *Flieder–fläder*, *mutwillig–motvillig* osv.

a) ty. *erkennen*–sv. *erkänna*

Ordet *erkänna* är ett inlån från högtyskan med formell länkning till existerande ord i svenskan (*känna*, *känna igen* och ord med förleden *er-*)

Svenskan tycks ha lånat in flera av tyskans betydelser men inte alla. Betydelseorna 'känna igen' och 'ha samlag med' har ej belagts i svenskan. Orden får olika kärnbetydelser i de båda språken. Tyskan har idag kärnbetydelsen 'känna igen' medan svenskans kärnbetydelse är 'vidgå'. I båda språken försvinner betydelsen 'döma'.

TABELL 1. *Betydelser hos ty. erkennen och sv. erkänna.*

<i>Betydelse</i>	<i>erkennen</i>	<i>erkänna</i>
'känna igen'	finns	ej belagd i svenskan
'inse, förstå'	är tyskans kärnbetydelse	†; 1648–1858.
'vidgå'	finns i tyskan men <i>aner- kennen</i> har tagit över <i>er- kennen</i> i denna betydelse (DUDEN)	levande; 1649; svenskans kärnbetydelse; betydelsen ut- vecklade ur 'känna igen' i tyska <i>erkennen</i>
'döma (ngn)'	i ty. bl.a. i kstr <i>erkennen auf</i>	†; sista belägg 1748
'ha samlag med'	† se Osman	ej belagd i svenskan
'vara tacksam (för) ngt'	levande i avledningen <i>er- kenntlich</i> (DUDEN)	levande i vissa kstr enl. SAOB

b) *ty. die Fahrt*–*sv. fart*

Tyska *Fahrt* och svenska *fart* anses ha samma etymologiska bakgrund, dvs. de är nominalbildningar till verbet *fara*. *Fart* och *färd* på svenska är i grunden etymologiskt samma ord men det förra ett inlån under fornsvensk tid från lågtyska. I dagens tyska betyder *die Fahrt* 'färden, resan' och svenska *fart* betyder 'hastighet'. Betydelsen 'färd' får betraktas som utdöd (SAOB F304). Svenskans betydelse 'hastighet', som ej är belagd i fornsvenskan, är en sent utvecklad betydelse under inverkan från högtyskan, första belägget i SAOB är från år 1680.

Den enda betydelse som SAOB explicit anger som lånad från tyskan är den fackspråkliga 'gruvstege'.

TABELL 2. *Betydelser hos ty. Fahrt och sv. fart.*

<i>Betydelse</i>	<i>die Fahrt</i>	<i>fart</i>
'färd'	levande kärnbetydelse	† sista belägg 1891
'hastighet'	levande	levande, förstabelägg 1680; kärn- betydelse
'trafik'	levande (DUDEN)	enbart som sjöterm
'gång, lopp'	?	numera knappast br.
'farkost'	åtm. dialektalt	† ett belägg i SAOB 1630
'gruvstege'	fackspråk	efter tyska och i fackspråk enl. SAOB 1788
'farled', 'farvatten'	?	† sista belägg 1793

c) ty. *der Flieder* 'syren', sv. *fläder*

Flieder betyder på tyska 'syringa'. Denna betydelse är död i svenskan. *Fläder* heter på tyska *der Holunder* (eller *spanischer Flieder*). Det svenska *fläder* är en förkortad variant av *spanischer Flieder*.

Tyska *Flieder* lånas in i svenskan i två betydelser. Den ena blir kärnbetydelse ('sambucus'). Den andra dör ut ('syringa'). I långivarspråket blir den i låntagarspråket utdöda betydelsen kärnbetydelse och den andra dör ut. De falska vännerna uppstår genom ett spegelvänt, kiastiskt förlopp.

TABELL 3. *Betydelser hos ty. Flieder och sv. fläder.*

<i>Betydelse</i>	<i>der Flieder</i>	<i>fläder</i>
'sambucus'	ersatt av <i>spanischer Flieder, der Holunder</i>	levande
'syringa' 'syren'	levande	† 1871 efter t. <i>spanischer Flieder</i>

d) ty. *mutwillig*—sv. *motvillig*

Ordet *motvillig* länkas formellt vid inlåningen till existerande *villig* (fornsv. *vililiker*; bildat till *vilja*; delvis lån av ty. *villig*) och ord med förleden *mot-*: exv. *motarbete* (1755) och *motspänstig* (1764).

Ordet går enligt SAOB tillbaka på tyskans *motwillig* (mnt), *mutwillig* (t.). Förleden *mot-/mut-* har i tyskan grundbetydelsen 'sinne' och bibetydelsen 'uppretad sinnesstämning'. Tyskans kärnbetydelse 'avsiktlig' lånas överhuvudtaget inte in i svenskan. I svenskan existerar de antonyma betydelserna 'frivillig' och 'icke beredvillig' under en period sida vid sida. Den senare betydelsen blir kärnbetydelse förmodligen genom analogisk anslutning till prepositionen *mot* 'gentemot' som t.ex. i översättningslånet *motspänstig* från tyskans *wiederspänstig*. Vi har således att göra med ett slags folketymologi. Betydelsen 'frivillig' dör ut i svenskan.

NEO bokför inte ordet som lånord och har därmed vad man skulle kunna kalla arvordspreferens.

TABELL 4. *Betydelser hos ty. mutvillig och sv. motvillig.*

<i>Betydelse</i>	<i>mutvillig</i>	<i>motvillig</i>
'avsiktlig'	tyskans kärnbetydelse	ej belagd i svenskan
'icke beredvillig'	På tyska heter ordet <i>widerwillig</i> .	levande; förstabelägg 1764 SAOB M1505
'övermodig', 'okynnig'	levande	† sista belägg 1840 SAOB M1504
'frivillig'	knappast levande	† sista belägg 1765 SAOB M1504
'läettsinnig'	levande	† sista belägg 1764 SAOB M1504
'i ont syfte'	belagd i tyskan (Grimm)?	† sista belägg 1740 SAOB M1505
'fientligt sinnad'	belagd i tyskan	† sista belägg 1846
'tredskande'		† 1885

e) sv. *anstånd* 'uppskov', ty. *der Anstand* 'anständighet'

Svenska *anstånd* är bildat "efter" medellågtyska *anstant* och högtyska *Anstand* (SAOB A1792). Ordet saknas i NEO. Vid tiden för inlåningen länkas ordet formellt till *stå*, *stånd* och till den befintliga partikeln *an*. Svenskan lånar in två betydelser 'uppskov' och 'stillestånd' men ej den tredje 'anständighet' som blir tyskans kärnbetydelse. I svenskan blir 'uppskov' kärnbetydelse – den som i tyskan blir perifer och föråldrad och ersätts av *Aufschub*. I tyskan dör betydelsen 'stillestånd' ut (när?) och även så i svenskan (sistabelägg 1750). I svenskan existerar liksom i tyskan sida vid sida synonymerna *Anstand*–*anstånd* (från 1535) och *Stillstand*–*stillestånd* (från 1620). *Anstånd* i betydelsen 'stillestånd' försvinner ur svenskan (sistabelägg 1750) och lånordet *stillestånd* tar över. I svenskan tar således ett lånord (*stillestånd*) över ett annat (*anstånd*) för att uttrycka betydelsen 'stillestånd'.

TABELL 5. *Betydelser hos ty. Anstand och sv. anstånd.*

<i>Betydelse</i>	<i>Anstand</i>	<i>anstånd</i>
'anständighet'	levande	ej belagd
'uppskov'	föråldrad	levande sedan 1538

'stillestånd'	†	lån fr. tyskan † 1535–1750; ersatt av lånordet <i>stillestånd</i> (1620) (ty. Stillstand)
---------------	---	---

- f) sv. *gesäll* 'hantverkare som avlagt gesällprov', ty. der *Geselle* 'kamrat'

TABELL 6. *Betydelser hos ty. Geselle och sv. gesäll.*

<i>Betydelse</i>	<i>Der Geselle</i>	<i>gesäll</i>
'hantverkare'	levande	levande
'kamrat'	levande	† 1524–1690 (Weste 1809)

I det här fallet kan vi se att svenskan fjärmat sig från tyskan genom att betydelsen 'kamrat' helt försvunnit. Tyskan har också en lätt pejorativ användning av ordet som inte har belagts i svenskan.

4. Purism

Purismen eller utrensningen av främmande ord i svenska och tyska har lett till olika resultat. Först några ord där tyskan idag har förtyskningar men svenskan inga motsvarande försvenskningar:

Ty.	Sv.
<i>vervollständig</i>	<i>komplettera</i>
<i>fortschrittlich</i>	<i>progressiv</i>
<i>Vettergunst</i>	<i>nepotism, jfr sv. svågerpolitik</i>
<i>Wandgestell</i>	<i>konsol</i>
<i>Packpapier</i>	<i>makulatur</i>
<i>Sonnendach</i>	<i>markis</i>
<i>Mundtuch</i>	<i>servett</i>
<i>Schiebewand</i>	<i>kuliss</i>
<i>Fernschreiber</i>	<i>telegraf</i>

När det gäller misslyckade och lyckade förtyskningar, varifrån några av exemplen ovan är hämtade, kan vi gå till Daniels (1959), som granskat Joachim Heinrichs Campes förtyskningsförslag i ordboken *Wörterbuch zur Erklärung und Verdeutschung der unserer Sprache aufgedrungen fremden Ausdrücke* från 1813.

Något att undersöka närmare vore i vilken mån den svenska purismen har tyska förebilder. Några stickprov ger vid handen bl.a. följande:

I tyskan har vi ordet *Bindemittel*, i svenskan *bindemedel*. Det äldsta belägget för det svenska ordet är från 1860 (SAOB B2684). Det tyska ordet är en produkt av Campes förtyskningssträvanden och lanserades i dennes ordbok som ersättning för *Bindungsmittel-Zement*, vilket framgår av Daniels (1959:142). Med 50 års fördröjning kommer således en ”förtyskning” in i svenskan.

Likadant förhåller det sig med Campes förslag *unbesserlich* (senare *unverbesserlich*) som ersätter *incorrigible* och som i svenskan introduceras som *oförbätterlig*. Äldsta belägget är från 1839 (SAOB O362). Ordet hade tidigare funnits i den numera döda betydelsen ’fullkomlig’; ’förträfflig’, dvs. ”som (ss. redan förut bra l. felfri) icke kan göras l. bli

bättre, som icke behöver förbättras”.

Förmodligen har ordet *starköl*, som visserligen finns belagt i svenskan från mitten av 1600-talet (om än förmodligen då knappt lexikaliserat som sammansättning utan mer som motsats till ’svagt öl’) fått en förnyad användning genom Campes *Starkbier* som ersättning för *porter* (Daniels 1959:143).

Svenskans *randanmärkning* är ett av Viktor Rydberg lätt friserat Campeord, nämligen *Randbemerkung*, ersättning för *Glosse* (Daniels 1959:143). Här ser vi att den svenske puristen lånar av sin tyske puristkollega, sin aversion mot tyska till trots.

I vissa fall är situationen oklar. Campe ersatte ordet *Inferioritet* med *Unterlegenheit* (i analogi med *Überlegenheit*, se Daniels 1959:142). Hade han sneglat på svenskan där *underlägsenhet* finns belagt från år 1800 (NEO)?

I äldre svenska finns det en hel del ord som har dött eller är obsoleta men som faktiskt är exempel på försvenskning av tyska ord som sedan dör ut och ersätts av andra såväl tyska som andra främmande ord. I fallet *brandberg* och *klogling* ersätts de av andra tyska lånord:

TABELL 7. *Döda och levande synonyma främmande ord.*

<i>döda ord</i>	<i>dagens ord</i>
brandberg (1706) (ty. <i>Brand-gebirge</i>)	vulkan (1706)
dödehus (1618) (ty. <i>Todtenhaus</i>)	sterbhus (1658)
fjärrglas (1672) (ty. <i>Fernglas</i>)	kikare (1673), teleskop (1711)
halskappa (1538–1793) (ty. <i>Hals-kappe</i>)	kapuschong (1771)
klok(l)ing (1536–1930) (ty. <i>Klüg-ling</i>)	besserwisser (1947)

5. Språklig dynamik som uppstår vid ordinlån

Sett över tiden uppvisar språket både *stabilitet* och *förändring*. Orddöd är väl i huvudsak ett fenomen som rör *la langue*. Vi sysslar med svenska språket som ett överindividuellt system sådant det framförallt visar sig för oss i skrivna texter. Därför är det extra viktigt att framhålla att moderna lingvister som har intresserat sig för språkliga förändringar i regel härleder de diakrona förändringarna ur den synkrona variationen. Så till exempel de s.k. kognitiva semantikerna. De betraktar gärna diakron förändring i ljuset av individers kommunikativa situation. Alla antaganden om diakrona förändringar måste, hävdar de, vara rimliga utifrån hur verkliga personer tänker och talar i bestämda talsituationer. Individer väljer ut vissa ord och undviker andra. Kort sagt är den kognitiva semantiken sociolingvistisk och pragmatisk. Detta visar sig också hos Keller (som dock inte ska räknas till de kognitiva semantikerna) och dennes invisible-hand-teori, vilken bl.a. illustrerar hur språkliga handlingar utförda med vissa avsikter kan leda till icke avsedda resultat. Kellers paradexempel är homonymi (Keller 1994).

Ord dör inte, de faller snarare i glömska. Detta har hävdats förr av Noreen i seklets början men vi har nyligen påmints om saken av bl.a. ord-våg-modell-teoretiker som Nerlich & Clarke (1989). Ord faller i glömska därför att talaren medvetet eller omedvetet bedömer dem som mindre kommunikativt framgångsrika. En orddödsstudie har emellertid knappast att förklara varför vissa ord har framgång utan snarare att klargöra varför vissa ord eller betydelser försvinner efter en viss tid.

Vid inlåning av ett ord uppstår en viss dynamik i låntagarspråkets betydelsefält. För att kunna operationalisera denna dynamik tänker jag mig att vi måste kombinera *inlåningsprocessen* med *orddödsprocessen*. Den modell som jag har konstruerat ser de båda processerna ur låntagarspråkets eller målspråkets synvinkel i det att vad som är kärnord respektive periferiord enbart aktualiseras för målspråkets, dvs. svenskans vidkommande. En utökad modell kan naturligtvis även ta hänsyn till kärn- och periferiförhållandet i långivarspråket (källspråket, i det här fallet tyskan) och därmed utgöra underlag för en mer fullständig kontrastivt historisk ordsemantisk studie.

Den viktigaste frågan för oss att besvara är vilka konsekvenser för ett

senare språkskede (exv. nusvenskan) ett inlån från ett främmande språk kan få – om lånordet hamnar i det semantiska fältets kärna eller periferi.

För att kunna göra en lånordsutredning som följer modellen krävs att vi har tillgång till döda ord i svenskan för att etablera det semantiska fält i vilket lånordet ordet ska inplaceras. Vi kan ta det tyska lånordet *fart* och det semantiska fältet *hastighet* som exempel för en illustration. Ett generellt problem gäller vad som skall betraktas som det semantiska fältets kärnord såväl vid tiden för inlåningen som i dagens svenska. Som fältets kärnord idag kan vi eventuellt utse ordet *hastighet* i en skriftspråklig diskurs och *fart* i en muntlig och vardagligare skriftspråklig diskurs. Ett annat problem är hur kärna respektive periferi skall definieras.

Vid tiden för inlåningen (1680) av det tyska ordet *Fahrt* i betydelsen 'hastighet' kan vi teoretiskt räkna med följande ord: *snällhet* (1587), *kvickhet* (1672), *gesvindighet* (1678), *gesvindhet* (1679) men ej *hastighet* eller *snabbhet* som uppträder först på 1700-talet (förstabelägg enligt NEO 1718 respektive 1755). Vilket av dessa ord som var fältets kärnord vid tiden för inlåningen av *fart* (1680) kan jag inte avgöra. Jag kan bara konstatera att lånordet *fart* och det senare introducerade, inhemska *hastighet* tycks etablera sig som fältets kärnord, sannolikt med viss fördelning beroende på diskurstyp.

Så här ser modellen ut (med "inhemskt" ord menas både att nybildningen skett i svenskan eller (oftast) att det har funnits i svenskan sedan fornsvensk tid. I NEO uttrycks detta "före 1520"). I det senare fallet har det ingen betydelse om ordet i fornsvenskan har främmande härkomst (latin, lågtyska osv.).

I. *Lånordet ersätter inget tidigare ord överhuvudtaget.*

II. *Lånordet ersätter tidigare ord.*

II.1. *Lånord ersätter tidigare kärnord som sedan dör.*

a) kärnordet är inhemskt

b) kärnordet är lånord

II.2. *Lånord ersätter tidigare kärnord som fortlever som periferiord.*

a) kärnordet är inhemskt

b) kärnordet är främmande

II.3. *Lånord dyker upp vid sidan av tidigare kärnord men dör.*

a) kärnordet är inhemskt

b) kärnordet är främmande

II.4. *Lånord dyker upp vid sidan av tidigare kärnord men förpassas till periferin.*

a) kärnordet är inhemskt

b) kärnordet är främmande

Vår närmaste uppgift blir nu att pröva modellen på några konkreta fall (som helst infaller under den aktuella perioden) och i samband därmed diskutera inlåningens konsekvenser.

I. Lånordet ersätter inget tidigare ord överhuvudtaget

Lånordet introducerar ett nytt begrepp eller idé och är ett nytt ord för ett nytt ting (exempelvis en ny upptäckt av naturen), en ny sak (exempelvis en uppfinning) eller en ny föreställning (exempelvis en ny psykologisk, filosofisk, litterär insikt eller aspekt på tillvaron). Lånordet kommer i dessa fall att fylla en *begreppslucka*. I samtliga dessa fall höjs den inhemska kulturnivån.

Som exempel kan vi ta lånorden, i det här fallet växtbeteckningarna, *edelweiss* (förstabelägg 1864 med betydelsen 'en alpväxt med små guld-gula blomkorgar samlade innanför en krans av stora, vitludna högblad' av tyska *Edelweiss* med samma bet.) och *gloxinia* (förstabelägg 1882 med betydelsen 'en låg krukväxt med saftiga, ludna blad och stora, klockformade blommor i olika färger' till namnet på den tyske läkaren B.P. Gloxin på 1700-talet) som båda introducerar nya ting.

Ett annat exempel på lån som inte ersätter tidigare ord är det sakintroducerande lånet *geiger-müllerrör* (första belägg cirka 1930 med betydelsen 'en apparat för påvisande av joniserande strålning' till namnen på de tyska 1900-talsfysikerna H. Geiger och W. Müller). Andra icke ersättande och sakintroducerande lånord är *drossel* (ty. *Drossel*; sedan 1948 som i NEO ges definitionen 'spole som används för att minska spänningen i växelströmskrets m.m.'), *fogsvars* ('handsåg med handtag och utåt avsmalnande klinga', sedan 1834; ombildn. av ty. *Fuchsschwanz* med samma bet.), *frosch* 'trästycke vid nedre delen av stråke med skruv som reglerar taglets spänning', sedan 1807; av ty. *Frosch* med samma bet.); *gamasch* 'benskydd runt knäet på häst', sedan 1885; av ty. *Gamasche* med samma bet.).

Som exempel på icke ordersättande lån som introducerar en ny föreställning kan vi ta *biedermeierstil* (beteckningen på en "tidig borgerlig stil inom heminredningen", sedan 1925), verbet *eloxera* (sedan 1948 med betydelsen 'oxidera (metall) med hjälp av elektrolys' av tyskans *eloxieren*), *övermänniska* (med betydelsen '(tänkt) människotyp som är överlägsen den genomsnittliga', sedan 1892; efter den tyske filosofens Nietzsches *Übermensch*) och slutligen *förbundsdag* ('den folkvalda kammaren i Tysklands parlament', sedan 1826; efter tyskans

Bundestag).

II. Lånordet ersätter tidigare ord

II.1. Lånord ersätter tidigare kärnord som sedan dör

- a) kärnordet är inhemskt
- b) kärnordet är lånord

Det semantiska fältet har därmed utökats under viss tid men ur ett längre tidsperspektiv icke. Om a), så har svenskan förtyskats. Om b), kan svenskan ha förtyskats men inte "främmandiserats" ytterligare.

Kandidater till fall a) kunde möjligtvis vara *beakta* (1831) och *uppmärksammas* (1840-t.), som ersätter inhemskt (dvs. "före 1520") *ge akt på*. Något exempel på fall b) är svårt att hitta då tidsperioden (1800–2000) kanske inte är lång nog.

II.2. Lånord ersätter tidigare kärnord som fortlever som periferiord

- a) kärnordet är inhemskt
- b) kärnordet är främmande

Om a), betraktas svenskan eventuellt (av känsliga puristsjälur) som mer förtyskad i och med att det tidigare inhemska kärnordet förflyttas till periferin. Vid tiden för inlåningen av *erkänna* (1649) fanns i svenskan åtminstone följande verb med betydelsen 'vidgå', nämligen *bekänna*, *bestå*, *bestånda*, *känna*, *tillstå*, *vederkänna* och *vidgå*. I Språkbankens konkordanser har *erkänna* 1097 träffar mot 200 för *bekänna* och 19 för *vidgå*. *Erkänna* verkar vara dagens kärnord och de inhemska *bekänna* och *vidgå* förflyttade till periferin.

Ett exempel på b) kunde vara då det närmast från tyskan lånade ordet *komed* (1807) ersätter ett tidigare inlånat tyskt ord *lustspel* (Hellqvist 1929–1932:756).

II.3. Lånord dyker upp vid sidan av tidigare kärnord men dör

- a) kärnordet är inhemskt
- b) kärnordet är främmande

Detta fall kan naturligtvis inte studeras med en nutidsordbok som NEO som utgångspunkt. Här behövs historiska ordböcker som SAOB och Dahlgren eller historiska samtidsordböcker som hjälpmedel. Fallet blir överhuvudtaget inte känt utanför den "historiska och lärda sfären" som

t.ex. då a) högtyskt *afkoppa* inlånas vid sidan av existerande inhemskt *halshugga* (före 1520) men dör eller då högtyskt *afslakta* uppträder vid sidan av befintligt *slakta* men dör. Observera att *slakta*, ehuru lågtyskt från början, här betraktas som inhemskt enligt definitionen ”före 1520”.

Ett äldre exempel på b) är då *begrunda* lånas in från tyskan (*begründen*) i betydelsen ’bevisa’ vid sidan av inhemskt *bevisa* men så småningom försvinner i glömska.

II.4. Lånord dyker upp vid sidan av tidigare kärnord men förpassas till periferin

- a) kärnordet är inhemskt
- b) kärnordet är främmande

Äldre exempel på a) är då översättningslånet *benkläder* (1773) uppträder vid sidan av inhemskt *byxor* (före 1520), och när översättningslånet *fältskär* (1665) uppträder vid sidan av inhemskt *läkare* (före 1520) men hamnar i periferin (som arkaismer). De här exemplen illustrerar att ett översättningslån nog kan upplevas som mer svenskt än ett inhemskt (före 1520). Ett exempel från den aktuella tidsperioden är översättningslånet *vindros* (1861) som uppträder vid sidan av befintligt *kompassros* (1690; *kompass* före 1520) men som försvinner i periferin.

Exempel på b) från perioden skulle kunna vara då översättningslånet *bärvidd* (1889, ty. *Tragweite*, se Hellqvist 1929–1932:764) uppträder vid sidan av danska översättningslånet *räckvidd* (1888) och då *skriftställare* (1755) uppträder vid sidan av det tyska/danska lånordet *författare* (1738) men så småningom hamnar i periferin.

Hur svårt är det att studera denna dynamik? Vissa processer kanske helt enkelt kräver mer tid än andra, så t.ex. när ett tyskt lånord ska ersätta ett annat tyskt lånord under perioden (dvs. fall II.1.b ovan). Till saken hör också att vi bara har tillgång till skriftliga källor men även det faktum att frekvensuppgifter saknas för äldre svenska. Hur vanligt var exv. ordet *brandberg* för ’vulkan’? Förändringar inom semantiska fält blir av dessa skäl ytterst svåra att tidsfästa. Det blir i många fall omöjligt att fastställa vad som är kärnord respektive periferiord.

En annan svårighet är att dra en gräns mellan allmänspråk och fackspråk. Vissa betydelsenyanser tycks ofta upphävas i allmänspråket. Till detta kommer också problemet att fastställa om orden är helt utbytbara, dvs. betyder samma sak/har samma intension. Man kan exempelvis undra vari skillnaden ligger mellan *harmonika*, *dragharmonika*, *dragspel*, *handklaver* och *bälgaspel*. Fackmannen kan hävda att det föreligger betydelsenyanser mellan orden. I allmänspråket upphävs

emellertid ofta dessa nyanser. Allmänspråket är stiliserande till sin natur.

Man kan också hävda att vi måste gå utanför de enskilda orden och även se till kontexten. Uttrycket "ersätter ordet X" som vi ofta möter i ordfältsanalyser bör kanske ändras till "ersätter syntagm", som t.ex. i meningen *det var ett ~ att hans fru blev sjuk* där ordet *aber* ersätter syntagmen *oväntat hinder*.

Lånorden ersätter många gånger inte tidigare ord utan snarare inställer de sig vid sidan av och utvidgar fältet utan att tidigare likabetydande ord dör ut. Språkbrukarna upplever förmodligen att lånorden står för något "annat" än de tidigare brukade orden och "det nya" kan vara en för den gängse semantiken svårfångade aspekter.

6. Etymologi

I redovisningar av svenskt ordförråd och dess ursprung tas inte sällan utgångspunkten i ordens etymologi. Haken är emellertid att den etymologiska uppgiften egentligen bara säger *var* ordet uppstått – inte *varifrån* det kommit in i svenskan.

Ordböcker, ordbildningsläror, historiska ordförrådsinventeringar osv. brukar i fall där vi har ett ord i svenskan som uppvisar *formell likhet* med ord med samma betydelse i andra språk förfara på något av följande sätt:

- vid ordet ges hänvisning till ett grundord i svenskan från vilket det anses avlett utan upplysning att samma ord förekommer i ett annat språk

Detta alternativ innebär en viss risk för inhemsk eller nationell favorisering.

- vid ordet hänvisas till ett grundord i svenskan vid vilket man får uppgift om dess ursprung

Detta alternativ antyder en inhemsk ordbildningsprocess även om det avledda ordet kommer från ett främmande grundord.

- vid ordet finns en hänvisning till annat språk

Detta alternativ överlämnar till läsaren att i etymologiska parenteser begrundade anvisningar som *jfr* och *efter*. I de lyckligaste fallen där ett avgörande har kunnat fällas står ett *av*.

Låt oss återkomma till de här alternativen i samband med vår genomgång av ett antal svenska och tyska affixkorrespondenser i nästa kapitel. Jag tror faktiskt att följande resonemang eventuellt också återspeglar icke explicitgjorda tankestrukturer i historiska lexikografiska produkter, ordbildningsläror osv.

Förutsättningen för resonemanget är alltså – och jag upprepar – att vi

har ett svenskt ord som företer formell likhet med ett ord i ett eller flera levande europeiska kulturspråk. I ett sådant läge kan och kanske bör vi betrakta ordet som ett *möjligt lånord*. För att komma närmare ett avgörande om vi har med inhemsk ordbildning eller lån att göra behöver vi strängt taget uppgifter om förstabelägg i de främmande språken (Söderbergh 1964:240ff.). Men även om det skulle visa sig att vi har tillgång till tidigare förstabelägg behöver vi dra in ett resonemang om vilken ställning till svenskan detta främmande språk intar. Tänkbara faktorer att beakta skulle då kunna vara sådant som KONTAKT (GRAD AV) och PRESTIGE. Tillsammans med LIKHET skulle dessa begrepp kunna bygga upp nedanstående lilla modell (tabell 8), som jag också tror återger, en icke ovanlig lexikografisk tankestruktur:

TABELL 8. *Modell.*

	LIKHET	KONTAKT	PRESTIGE
1	+	+	+
2	+	+	–
3	+	–	+
4	+	–	–
5	–	+	+
6	–	+	–
7	–	–	+
8	–	–	–

Eftersom vi förutsätter formell likhet mellan de jämförda orden (i svenskan och de andra språken) kan vi omgående exkludera alternativen 5–8.

Det minst kontroversiella antagandet är det första (1). Det svenska ordet uppvisar likhet (kanske exakt) med ett annat ord i ett språk som vi har hög grad av KONTAKT med och som är ett språk som åtnjuter hög PRESTIGE. Ordet kan då ofta antas vara ett lånord. Ju längre ner i matrisen, desto större osäkerhet. För att inte vålla missförstånd så talar jag i detta sammanhang om huvudprinciper. Undantag finns säkert på många av punkterna.

Nu är ju ingenting så enkelt att något är antingen–eller. LIKHET kan graderas. KONTAKT kan vara både fysisk individer emellan och/eller andlig (betingad av kulturellt utbyte) och PRESTIGE kan växla över tiden. En grov tillämpning av begreppen KONTAKT och PRESTIGE skulle utan komplicerande inslag emellertid kunna ge följande:

+ kontakt + prestige vissa	tyska (engelska, franska under perioder)
+ kontakt +/- prestige	danska
+ kontakt – prestige	norska, finska
– kontakt + prestige	engelska, franska (under vissa perioder)
– kontakt – prestige	ryska, bulgariska osv.

Om ett ord i svenskan företer LIKHET med ett annat likabetydande ord i exempelvis tyskan, danskan, norskan, engelskan och ryskan, går vi neråt i matrisen och väljer tyskan som mest troliga långgivare och inte danskan därför att danskan inte åtnjuter lika hög PRESTIGE – inte norskan som visserligen uppvisar KONTAKT men som definitivt inte åtnjuter lika hög PRESTIGE som tyskan – inte ryskan som inte uppvisar samma grad av KONTAKT som tyskan eller danskan och inte åtnjuter lika hög PRESTIGE som tyskan och danskan. Väljer man detta till trots danskan eller norskan, tillämpar man vad jag skulle vilja kalla *den nordiska principen*.

Hur är det då med engelskan och franskan? Hur väljer man mellan tyska, franska och engelska som troligaste långgivare? Jag tror att man i det läget beaktar tidsfaktorn, eftersom grad av PRESTIGE varierar över tiden. Befinner vi oss i perioden från 1800-talets början till och med tiden för andra världskriget kan vi enligt en grov tumregel förorda tyskan. Gäller avgörandet senare än andra världskriget kan frågan diskuteras eller avgöras till förmån för engelskan. Naturligtvis har alla tre språken olika inflytande på olika domäner av ordförrådet. Hur grad av KONTAKT skall operationaliseras är emellertid ett ännu icke löst problem (handelsförbindelser, översättningsvolym, språk som skolämne, politiska traktater osv.).

Hur förfar man då med ord i svenskan som uppvisar formell LIKHET med ord i exempelvis ovannämnda språk men som dessutom finns i latin och grekiska? Här löser ordböcker och ordbildningsläror problemet genom att förse ordet med hänvisning till det språk där ordet uppstått (med eller utan ett beledsagande *av, jfr* eller *efter*).

I det följande avsnittet ska vi pröva vad som händer om vi tillämpar modellen – med dess tonvikt på LIKHET – striktare än vad som i regel

görs i ordböcker och ordbildningsläror i fall där vi har att göra med multinationella ordelement. Det får förmodligen till följd att flera ord i svenskan kommer att betraktas som *möjliga lån*, och bör så göras, tills vi får ökad visshet genom tillgång till uppgifter om förstabelägg *i något annat levande europeiskt kulturspråk*. Fördelen är att vi genom en sådan resonemangskedja undviker den vanliga missuppfattningen att den etymologiska parenteser är en uppgift om *varifrån* ordet kommer in i svenskan. En annan fördel är också att vi minimerar risken att hemfalla till nationell och för all del också nordisk favorisering. Vi tvingas kanske härigenom också till att noggrannare fundera över vilka ordled som verkligen förtjänar att upphöjas till produktiva affix i svenskan, något som i de flesta (samtliga?) ordbildningsläror är ytterst oklart. Dessa förmedlar intrycket av att överskatta de produktiva krafterna i språket och lämnar mer eller mindre omedvetet styrka till tanken att identiska språkliga strukturer kan uppstå autoktont. Vi kanske kommer att tvingas erkänna att vi lånat mer från tyskan eller något annat europeiskt levande kulturspråk än vad som hittills framkommit i våra ordböcker och ordbildningsläror och vi drivs också till att fundera över vad en hittills ganska förbisedd kontaktprocess som affixsubstitution egentligen innebär.

7. Korrespondenser

En studie i *kontrastiv historisk ordbildning* ställer frågor om det gemensamma morfemförrådets frekvens och funktion. Därvidlag kan man exempelvis uppehålla sig vid de morfematiska korrespondenserna och aktualisera frågor såväl om de gemensamma morfemens produktivitet (kontinuet ”dött–levande”) som deras funktion (dvs. utbredning över lexikala domäner i språket).

Som exempel tar vi de s.k. affixkorrespondenserna som finns mellan svenska och tyska.

7.1. Prefixkorrespondenser

I datasökningar kan vi ta fram prefixkorrespondenser med exv. ett kommando som listar samtliga svenska ord med prefixet *af-/av-* som kommer från tyska ord med prefixet *ab-* eller via en sökning som mer förutsättningslöst listar alla svenska ord som har kommit från tyska ord med prefixet *ent-*, vilket ger ett mer ”smutsigt” svar. Ett antal sådana sökningar (på ny- och nusvenska) har avkastat en uppsättning prefixkorrespondenser som återges i tabell 9 i bilaga 1.

I tabellen kan vi omedelbart lägga märke till att det på flera ställen råder exakt (exv. *all–all*, *be–be* osv.) eller mindre exakt (exv. *här–her*, *neder–nieder*) grafematisk överensstämmelse mellan svenskan och tyskan. Men även fall av total formell olikhet existerar på listan (*efter–nach*). I det senare fallet har vi att göra med ett slags översättning. I några fall förekommer även olikhet utan översättning (*und–ent*). Mer om detta i avsnittet om suffixkorrespondenser nedan.

7.2. Suffixkorrespondenser

I detta avsnitt ska vi närma oss en delmängd av det system av korrespondenser som råder mellan svenska och tyska suffix.

Efter rent formella synpunkter kan vi dela in dessa i åtminstone fyra

grupper. Till att börja med två som i formellt hänseende står varandra nära, en där vi har exakta motsvarigheter i fråga om suffix i svenska och tyska (Typ 1) och en annan där ett svenskt suffix har en motsvarighet i form av grafematisk variant i tyskan (Typ 2).¹

Vidare finns det en tredje, lösare form av korrespondens, av icke formell natur, där ett svenskt suffix motsvaras av ett eller flera icke formlika suffix men där någorlunda fasta mönster har etablerats (Typ 3). Med uttrycket ”svenskt” menas här ett i svenskan förekommande suffix (oavsett ursprung).

Naturligtvis finns det också svenska suffix utan motsvarighet i tyskan, exv. de substantiviska personbetecknande suffixen *-(t)ris* och *-ard* och suffixet *-else* för att bilda substantiviska abstrakter (Typ 4).

Mitt första utkast till en beskrivning av de svensk-tyska suffixkorrespondenserna följer nedan i tre tabeller, en för substantiv (tabell 10 nedan och tabell 11 i bilaga 2), en för adjektiv (tabell 12 i bilaga 1) och en för verb (tabell 13 i bilaga 1). Jag vill dock påpeka att systembeskrivningen långt ifrån är fullständig och jag kommer heller inte att behandla ens denna första preliminära skiss i sin helhet. Grundritningen följer primärt *ordklasser* (substantiv, adjektiv, verb), sekundärt *betydelsekategorier* i förekommande fall och tertiärt de *korrespondenstyper* som vi talade om ovan och slutligen – kvartärt – de *specifika suffixen*. I det följande kommer jag enbart att behandla de substantiviska personbetecknande suffixkorrespondenserna av typ 1, 2 och 3 mer ingående.

---

¹ sv.– ty. grafematiska korrespondenser, exv.

c – z: *Pazifist, Publizist*

e – ä: *Präparand, Ästhetiker*

f – ph: *Morphinist, Pamphletist, Philatelist, Telegraphist, Telephonist*

k – ch: *Alchemist, Anarchist*

r – rh: *Rhetoriker, Rheumatiker*

s – c: *Racist*

s – z: *Nationalsozialist, Sozialist, Trotskist, Zionist*

u – ou: *Tourist*

v – u: *Sanguiniker*

y – ü: *Bürokrat*

ä – e: *Karrierist*

enkelteckning – dubbelteckning: *Bassist, Penalist*

TABELL 10. *Suffixkorrespondenser för personbetecknande substantiv.*

<i>Ordklass</i>	<i>Betydelsekategori</i>	<i>Korrespondenstyp</i>	<i>Språk</i>	
<i>Substantiv</i>	<i>Personbeteckningar</i>	<i>Typ 1</i>	<i>Sv.</i>	<i>Ty.</i>
			and	and
			ant	ant
			at	at
			ator	ator
			ent	ent
			iker	iker
			ist	ist
			it	it
			när	när/ner
		<i>Typ 2</i>	<i>Sv.</i>	<i>Ty.</i>
			(t)ör	eur
			ös	euse
		<i>Typ 3</i>	<i>Sv.</i>	<i>Ty.</i>
			an	aner
			erska	erin
			essa	essin
			in	in, ine(r)
			inna	in
			issa	isse/issin
			ska	(er)in

7.2.1. *Substantiviska personbetecknande suffixkorrespondenser*

Vi ska till att börja med plocka ut de ord i svenskan som innehåller ett visst suffix och därefter söka efter korresponderande ord i något annat levande europeiskt kulturspråk – inte nödvändigtvis enbart tyska eftersom vi här har att göra med ett mer allmänt europeiskt ordstoff. Tanken är att om det existerar ordkorrespondenser framförallt av Typ 1 och 2 så kan detta i sin tur ge oss anledning att anta att det svenska ordet inkommit i svenskan via ett levande europeiskt kulturspråk (i första hand tyska, engelska, franska, danska). På det viset får vi en ordsamling med *möjliga* lån. Längre går vi inte här! Ökad visshet skulle vi emellertid kunna få om vi också gjorde en slutkontroll för att utröna i vilka andra levande europeiska kulturspråk som vi har tidigare belägg än i svenskan. Detta sista kontrollsteg har vi emellertid inte tagit här.

Vårt yttersta mål med granskningen är att försöka fastställa i vilken grad som suffixet i fråga är produktivt vid en viss tid i svenskan. Om det är så att nästan alla ord vid en viss tidsperiod faktiskt uppvisar formell likhet med ord i första hand i tyskan eller i andra hand annat språk, måste vi tvivla på suffixets produktivitet i svenskan. Frågan hänger samman med den mer principiella frågan huruvida produktivitet kan graderas. Thorell (1973:7) anger två viktiga förutsättningar för att man bland de ”genomskinliga” ordbildningarna skall kunna betrakta en ordbildningstyp som produktiv: hög frekvens och stabil betydelse. Han anger också ett slags tregradig skala för produktivitet: *produktiv–aktiv–improduktiv*. En aktiv (termen mindre bra!) ordbildningstyp är varken ”fullt” produktiv eller ”helt” improduktiv. Den kan ”vid behov användas för att bilda ett nytt ord” (Thorell 1973:7). Vad Thorell menar med frekvens är inte helt klart. För äldre tidsperioder har vi än så länge små möjligheter att belysa frekvens i betydelsen antal belägg för ett visst typord (tokens). Vi kan endast använda begreppet ’frekvens’ i termer av i hur många typord (sammansättningar exkluderade) som ordbildningselementet uppträder.

Svagheten med existerande ordbildningsläror och i synnerhet med de historiska (exv. Wessén 1958) är att de saknar tidsperspektiv som vilar på *empirisk grund*. Exemplifieringen är inte kronologiskt styrd. Därmed är det tämligen omöjligt att få en korrekt bild av ett ordbildningselements produktivitet vid olika tidpunkter.

Någon klar utredning av vad som är lån respektive resultat av inhemska ordbildningar går i regel inte heller att få för respektive ordbildningstyp. Vidare är frågan om ”grundord” sällan mer än skissartad.

Nedan redovisar vi resultaten av granskningarna suffixkorrespondens för suffixkorrespondens. I löptextens redovisning tar vi bara upp *simplex* (rotord och avledningar) som kommit in i svenskan under perioden 1800–2000. Sammansättningar beaktas bara i den mån de innehåller ett visst fokuserat ordled som är belagt före *simplex*. I sökandet efter de tyska ordmotsvarigheterna har i första hand den tyska lexikala databasen *Der Deutsche Wortschatz* (förkortat DW) från Universität Leipzig använts, men även tvåspråkiga svenska ordböcker.

För att fastställa om ett ordbildningselement är produktivt under den aktuella tidsperioden (1800–2000) föreslår jag ett tillvägagångssätt i sex etapper:

1. En exempelsamling med samtliga belägg under perioden 1521–1799 etableras (SAOB, NEO). Denna exempelsamling har betydelse som ett

slags mönstergrupp av ord för ordbildningen under vår aktuella tidsperiod 1800–2000. Denna exempelsamling utgör vad jag skulle vilja kalla för vår periods ”mönsterbas”. Den kan vara mer eller mindre stor. Ju mindre mönsterbasen är desto mindre är också sannolikheten för att den har betydelse för senare tids produktivitet. Av vikt är naturligtvis också om den innehåller *klara fall av inhemsk ordbildning*. Omvänt gäller att ju större inslaget är i mönsterbasen av ord med samma uttryckssida i annat europeiskt kulturspråk, desto mindre sannolikhet för antagande om elementets produktivitet även i vår aktuella period.

2. En exempelsamling med ett antal ord under den aktuella tidsperioden 1800–2000 etableras (här: NEO, SAOB, SAOL12, Språkbanken).
3. Till varje ord skall helst knytas ett grundord i det egna språket av vilket ordet skall vara härlett för att vi skall kunna anta att ordet är ett fall av inhemsk ordbildning.
4. För varje ord i exempelsamlingen avgörs om det existerar ord i annat europeiskt *levande* kulturspråk med samma uttryckssida.
5. De utländska ordens förstabelägg fastställs (görs ej inom ramen för denna uppsats).
6. Preliminär slutsats dras angående ordledets produktivitet under tidsperioden 1800–2000.

I den här artikeln tar vi de fyra första stegen. Det femte steget, tidsfästningen av de utländska ordmotsvarigheterna, får emellertid anstå till ett senare tillfälle. De fyra första punkterna kan dock ge oss en fingervisning om ordbildningselementets produktivitet i svenskan. Om det nämligen är så att det för ett visst antal ord *inte* existerar formellt *lika* motsvarigheter i andra levande europeiska kulturspråk och denna andel är rimligt stor (hur stor?), kan ordbildningsmorfemet anses vara produktivt under tidsperioden under förutsättning att vi också har hittat grundorden.

Om det emellertid visar sig att ett ord har formellt *lika* motsvarighet i annat levande europeiskt kulturspråk, bör stor försiktighet iakttas. Skulle det visa sig (vid steg 5) att det motsvarande utländska ordets förstabelägg är äldre än det svenska, antyder det att det ordet *kan* vara inlånat i svenskan. Är det utländska ordet däremot yngre, ökar sannolikheten att det ”svenska” ordet är en inhemsk ordbildning.

Mer än så har vi inte problematiserat frågan om produktivitet. Naturligtvis finns en stilistisk dimension av problemet. Olika varieteter kan som även Bengt Loman påpekat ha olika grad av produktivitet hos olika affix. Jag tror t.ex. att Lomans påpekande att ett visst suffix med latinska eller grekiska rötter kan vara fullt produktivt i ett fackspråk utan att detta kommer till uttryck i allmänspråket under samma tid, kan vara giltigt för några av de personbetecknande suffixen som behandlas nedan (Loman 1961:10). Fackspråket har, som Loman framhållit, sin egen ordbildningslära – ännu icke utredd frestas man tillägga. Klart är dock att genomgången av suffixkorrespondenserna nedan har ett syfte som liknar Lomans, nämligen att som denne säger ”bedöma i vad mån suffixen kommit att ingå som assimilerade beståndsdelar i det svenska ordbildningssystemet med funktioner som uppstått ur inhemska förutsättningar och icke övertagits från etymologiskt motsvarande suffix i ett grannspråk” (Loman 1961:25).

I nedanstående granskning, som således syftar till att ge ett underlag för fastställandet av *produktivitet*, är det mindre väsentligt i vilket europeiskt kulturspråk ordmotsvarigheterna finns – det väsentliga är att fastställa om de finns. Vår *utgångspunkt* är dock de svensk-tyska korrespondenserna sådana de framgår av tabell 10 ovan.

7.2.1.1. Typ 1. Exakta korrespondenser

Sv.	Ty.
and	and

Mönsterbasen (perioden före 1800) består endast av ett enda ord, nämligen *examinand* (1757). Ordet finns också i tyskan (SAOB: jfr t. *examinand(us)*; av lat. *examinandus*), varför det försiktigtvis bör betraktas som inlånat åtminstone tills vi har uppgift om förstabelägg i tyskan. Suffixet *-and* (med rötter i latinet) kan därför inte betraktas som produktivt i svenskan före den aktuella tidsperioden.

Följande nio personbeteckningar med efterleden *-and* finns under den aktuella tidsperioden: *tentand* (1841), *konfirmand* 1857, *gourmand* 1861, *doktorand* 1871 (SAOB: I ä. tid förekommer ngn gg den lat. formen *doctorandus*, person som skall blifva doktor), *installand* 1896, *afrikand* 1903, *preparand* 1920 och *licentiand* 1920. Även *dekorand* hör troligen hit men finns ej i NEO eller SAOB (däremot i SAOL 12).

Två av dessa, *afrikand* och, *gourmand*, saknar i språket existerande grundord. Till de övriga finns ett existerande verb med suffixet *-era*.

Av de nio orden existerar fyra med säkerhet i andra europeiska kulturspråk: *konfirmand*, *gourmand*, *doktorand* och *preparand*. Som kandidater till inhemsk ordbildning inställer sig *dekorand*, *installand*, *licentiand* och *tentand*. Säkrast är troligen *licentiand*. *Installand* är väl trots allt en kortform av latinets *installandus*, vilket också SAOB påpekar. *Afrikand* är troligen lån från nederländskan.

På nuvarande ståndpunkt, dvs. innan vi har undersökt ordens första-belägg i annat kulturspråk, bör vi dra slutsatsen att suffixet *-and* har eller har haft en ytterst begränsad produktivitet under tidsperioden.

Sv.	Ty.
ant	ant

Mönsterbasen utgörs av följande ord (hämtade ur SAOB): *drabant* (före 1520), *löjtnant* (1535), *predikant* (1539), *officiant* (1599), *musikant* (1614), *sergeant* (1618), *vagant* (cirka 1630), *kommunikant* (1631), *trafikant* (1631), *kommendant* (1635), *supplikant* (1635), *komediant* (1638), *anförvant* (1648), *appellant* (1654), *ignorant* (1666), *acceptant* (1669), *kombattant* (1680), *protestant* (1680), *adjutant* (1689), *kontrollant* (1695), *pedant* (1698), *duellant* (cirka 1700), *arrestant* (1704), *assignant* (1730), *prenumerant* (1732), *emigrant* (1739), *fabrikant* (1746), *gratulant* (1773), *guvernant* (1779), *spekulant* (1786), *figurant* (1799) och *intrigant* (1795).

Samtliga återfinns i annat europeiskt kulturspråk (eller danska). Något säkert exempel på inhemsk ordbildning med suffixet *-ant* finns inte i mönsterbasen.

Under den aktuella tidsperioden har det överväldigande flertalet *ant*-bildningar motsvarighet i annat europeiskt kulturspråk: *obskurant* (1800), *auskultant* (1804 i bet. 'person som antagits ss. åhörare vid undervisningsanstalt'), *dillettant* (1805), *suppleant* (1812), *debutant* (1831), *aspirant* (1837), *ockupant* (1849), *delirant* (1854), *immigrant* (1857), *simultant* (1869), *kverulant* (1871), *orant* (1871), *demonstrant* (1885), *interpellant* (1885), *registrant* (1886), *praktikant* (1892), *deklarant* (1908), *adoptant* (1919), *informant* (1969), *applikant* (årtal?) *replikant* (årtal?) och *migrant* (årtal?).

Endast två ord är osäkra vad gäller hemvist i annat europeiskt kulturspråk: *deklarant* (1908) och *adoptant* (1919). Till samtliga utom *obskurant* och *dillettant* finns grundord i form av *-era*-verb. Trots förekomst av grundord i de flesta fall har vi inte något helt säkert fall av inhemsk ordbildning. Samtliga – utom möjligtvis *deklarant* och *adoptant* – har motsvarigheter i andra europeiska kulturspråk, främst

tyskan. Produktiviteten i svenskan under tidsperioden har därför inte övertygande bevisats. Nyttillskotten tycks ha skett och tycks fortfarande ske med hjälp av inlåning.

<i>Sv.</i>	<i>Ty.</i>
at	at

Mönsterbasen (ord före 1800) består av 19 ord (bilaga 3). Samtliga har motsvarighet i annat europeiskt kulturspråk (eller danska) och kan därför principiellt betraktas som lån, åtminstone tills vi utrett deras förstabelägg i annat språk.

Tidsperiodens ord är: *diplomat* (1815), *delegat* (1821), *moderat* (1835, 1644), *kognat* (1840), *akrobat* (1850), *adressat* (1853), *endossat* (1853), *trassat* (1854) och *prognat* (1874). Samtliga finns i annat europeiskt kulturspråk, främst tyskan. Även för den aktuella tidsperioden måste vi dra slutsatsen att suffixet inte kan betraktas som levande i svenskan.

<i>Sv.</i>	<i>Ty.</i>
(a)tor	(a)tor

Mönsterbasen är stor och består av 104 ord (bilaga 4). Som främsta kandidater till inhemsk ordbildning inställer sig endast fyra ord: *legator* (1641 SAOB: tillfällig biform till *legat* efter andra personbetecknande ord på *-ator*), *kompetitor* (1711 SAOB: avl. till *kompetera*), *kollektor* (1743 bildat till *lektor* efter mönstret av *konrektor* vid sidan av *rektor*; jfr senlat. (Augustinus) *onlector*, skolkamrat) och *laborator* (1796 SAOB vbalsbst. till *laborera*, efter mlat. *laborator*; DW: Laborant). Av detta drar vi slutsatsen att suffixet *-ator* i perioden före 1800 knappast kan anses vara produktivt.

Av tidsperiodens 64 ord har de flesta återfunnits i annat europeiskt kulturspråk (bilaga 4). Följande kan möjligtvis tyda på inhemsk ordbildning, eftersom de varken finns i latinet eller återfunnits i något annat levande europeiskt kulturspråk. Detta gäller: *citator* (1813 ej DW), *epitomator* (1817 SAOB: avledn. till *epitome*; ej DW), *explikator* (1847 SAOB: avledn t. *explicera*; ej DW), *tentator* (1855; ej DW), *emendator* (1868 SAOB: avledn. t. *emendera*; ej DW), *legator* (1871 SAOB: bildat efter *donator*; ej DW), *attentator* (1882 DW Attentäter), *fabulator* (årtal? Språkbanken; ej SAOB; ej DW) och *arborator* (årtal? Språk-

banken; ej DW).

Av periodens ord kan eventuellt nio vara kandidater för inhemsk ordbildning. Sju tillhör 1800-talet och två, båda hämtade från Språkbanken, *fabulator* och *arborator*, kan vara från 1900-talet. Suffixet *-ator* kan knappast sägas vara produktivt. Ordet *fabulator* förekommer i recensionsprosa: *Men P. C. Jersild är trots sitt skarpsinne och sin uppfinningsförmåga mera fabulator än filosof* (Åke Janzon P65).

Sv.	Ty.
ent	ent

Mönsterbasen består 43 ord (bilaga 5). Samtliga utom *kontrovertent* finns i annat levande europeiskt kulturspråk. Tills vidare drar vi slutsatsen att suffixet inte varit produktivt under perioden före 1800.

Tidsperiodens ord är 20 stycken. Som främsta kandidater till inhemsk ordbildning inställer sig *redigent* (1837), *exkurrent* (1874), *recidivent* (1875), *permittent* (1885), *inackordent* (1888), *retinent* (1889) och *offerent* (1900). De övriga har motsvarigheter i annat levande europeiskt kulturspråk. Vissa finns företrädesvis i finlandssvenskan (*excurrent*, *inackordent*). Produktiviteten är inte övertygande påvisad efter år 1900.

Sv.	Ty.
iker	iker

Mönsterbasen före 1800 består av 37 ord (bilaga 6). För samtliga utom *ingriker* har orden belagts i annat europeiskt kulturspråk. Vi kan inte dra slutsatsen att suffixet varit levande i svenskan.

Tidsperiodens ord är 193 stycken. Även om vi har många ord som vi inte lyckats belägga i annat stort västeuropeiskt kulturspråk känner jag mig inte övertygad om att de är exempel på inhemsk ordbildning med ett levande suffix. För att komma till ett säkrare avgörande i frågan måste fackspråkliga källor konsulteras.

Sv.	Ty.
ist	ist

Mönsterbasen före 1800 är stor. Cirka en femtedel av orden har inte återfunnits i något annat levande europeiskt kulturspråk och skulle därmed kunna vara inhemska ordbildningar (bilaga 7). Även om flera av dem skulle beläggas i andra europeiska kulturspråk drar vi ändå slutsatsen att suffixet varit fullt levande innan vi kommer in i den aktuella tidsperioden.

Av tidsperiodens ord sammanlagt 287 ord från 1800-talet har 63 inte kunnat knytas till annat levande europeiskt kulturspråk eller annat nordiskt språk (bilaga 7). Åtminstone ger vissa av dem ett särdeles inhemskt intryck: *blåbandist*, *fyllerist*, *hovrättist*, *härbärgist*, *landtvärnist*, *lungsotist*, *nykterist*, *punscheologist*, *rimkrönist*, *runist*, *räkneklassist*, *skrivarist* och *sparkstöttist*. Vi vågar därför påstå att suffixet *-ist* är produktivt under 1800-talet.

Under 1900-talet har vi en ordsamling på drygt 120 ord. De allra flesta återfinns i annat europeiskt kulturspråk varför de tillsvidare betraktas som lån. Följande 37 ord skulle därmed kunna vara exempel på inhemsk ordbildning även om jag tvivlar på det i vissa fall. En djupare neddykning i fackordslistor skulle kanske ge vid handen att några av dem måste utgå: *samlingspartist* (1900), *bramaist* (1901), *providentialist* (1902), *samskolist* (1902), *sjundenedrist* (1902), *bilist* (1903), *bombist* (1909), *högskolist* (1909), *jajnist* (1910), *kokaist* (1910), *idist* (1912), *åtti(o)talist* (1912), *papalist* (1914), *sextiotalist* (1915), *passivist* (1918), *skyddskårist* (1918), *processualist* (1922), *professionalist* (1927), *folkpartist* (1930-t.), *nazist* (1930), *nitti(o)talist* (1933), *rallyist* (1935), *oxfordist* (1937), *batterist* (1940-t.), *perifonist* (1945), *fyrty(o)talist* (1950, 1980-talet), *sabeist* (1954), *rymdist* (1955), *stråkist* (1956), *centerpartist* (1957), *spontanist* (1958), *tobakist* (1959), *dietist* (1960-t., 1795), *femti(o)talist* (1964), *heroinist* (1965), *gallerist* (1970-t.) och *stomist* (1971).

Vi drar slutsatsen att suffixet *-ist* har varit produktivt i svenskan under såväl hela den aktuella tidsperioden som perioden före.

Sv.	Ty.
it	it

Mönsterbasen består av 44 ord (bilaga 8). Endast tre ord har ej återfunnits i något annat europeiskt kulturspråk (eller danska): *antonit* (1528), *streptit* (1671) och *pudrit* (1782). Dessa gör heller inget intryck av att vara fall av inhemsk ordbildning varför vi inte drar slutsatsen att perioden före 1800–2000 uppvisar ett levande *-it*-suffix.

Till den aktuella tidsperioden hör 40 ord (bilaga 8). Några av dem har som synes (de som inte har fetstil) inte återfunnits i annat levande europeiskt kulturspråk (eller danska). Det tycks som om livskraften i suffixet i stort sett inskränker sig till att gälla domänerna provinien (*karlskronit*, *kalmarit* osv.) och skola (*högskolit* osv.).

<i>Sv.</i>	<i>Ty.</i>
när	ner/när

Mönsterbasen utgörs av 29 ord (bilaga 9). Fyra av dessa har inte återfunnits i något levande europeiskt kulturspråk, nämligen *fåglanär* (1557), *restenär* (1632), *skämnenär* (1633) och *borgenär* (1678). Den personbetecknande gruppen av *-när*-ord tycks främst ha byggts upp via inlåning. Möjligtvis kan suffixet betecknas som svagt produktivt under perioden.

Samma bild möter i den aktuella tidsperioden (bilaga 9) där endast tre av 14 ord inte är återfunna i annat europeiskt kulturspråk (eller danska): *stadspornär* (1832), *stadskämnär* (1875) och *petitionär* (1915).

Någon säker slutsats om suffixets produktivitet kan inte dras.

7.2.1.2. Typ 2. Grafiska varianter som korrespondenser

<i>Sv.</i>	<i>Ty.</i>
(t)ör	eur

Sammanlagt 121 ord har registrerats för perioden före 1800 (= mönsterbasen). Av dessa är möjligtvis 19 ord (bilaga 10) ord inhemska bildningar då de inte återfunnits i något levande europeiskt kulturspråk.

Av tidsperiodens drygt 160 ord har cirka en tredjedel (bilaga 10) ej återfunnits i annat europeiskt kulturspråk (eller danska). Suffixet bedöms som produktivt under den aktuella tidsperioden.

<i>Sv.</i>	<i>Ty.</i>
ös	euse

Mönsterbasen är liten och består bara av två ord, nämligen *operadansös* (1776) och *koaffös* (1781). Båda kan dock ännu betraktas som lån och suffixet bedöms tills vidare som icke levande.

Under tidsperiodens ord blir ordsamlingen större: *recevös* (1805), *kåsös* (1837), *konnässös* (1840), *brodös* (1850), *servitös* (1879), *hårfrisös* (1889), *retuschös* (1889), *massös* (1892), *sufflös* (1892), *resonös* (1897), *sortös* (1912), *regissös* (1923), *modekrönikös* (1924), *sminkös* (1938), *redaktös* (1947) och *seminös* (1947). Av dessa kan *brodös*, *servitös*, *sortös*, *modekrönikös*, *sminkös*, *redaktös* och *seminös* vara exempel på inhemsk ordbildning. Suffixet bedöms ha fått visst liv under den aktuella tidsperioden.

7.2.1.3. Typ 3. Formellt olika korrespondenser

Suffixkorrespondenser av Typ 3 är av mindre intresse i det här sammanhanget. Även om det svenska ordet har tysk förlaga är det trots allt en produkt av en inhemsk omvandling – suffixsubstitution. Detta gör att dessa ord i ordböcker inte betraktas som lånard. Orden av typ 3 kommer därför betraktas mer summariskt nedan.

<i>Sv.</i>	<i>Ty.</i>
an	aner

Mönsterbasen består av drygt 80 ord. De flesta går att hitta i annat europeiskt kulturspråk (eller danska). Som kandidater till inhemsk ordbildning inställer sig elva ord (bilaga 11). Suffixet tycks ha stöd av den tyska korrespondensen men bedöms delvis ha frigjort sig från denna (*rudbeckian*).

Av tidsperiodens sjuttioal ord har 19 inte återfunnits i annat levande europeiskt kulturspråk (bilaga 11). Ord som *linnéan*, *schartuan*, *gustavian* och *hinkean* indikerar produktivitet och autonomi i förhållande till den tyska korrespondensen. I ett fall (*lästadian*) kan det svenska ordet vara primärt i förhållande till det tyska (*Laestadianer*).

<i>Sv.</i>	<i>Ty.</i>
are	er

Suffixet *-are* är fortfarande i hög grad produktivt i svenskan

(Söderbergh 1971:101ff). Som exempel kan nämnas *deltidare*, *heltidare*, *livstidare* osv. (Språkbanken).

Bland *-are*-ord återfinns vi dock en stor mängd ord med tyska förlagor som t.ex. *fadermördare* (1846 av ty. *Vatermörder*), *spetsborgare* (1848 efter ty. *Spiessbürger*), *avstickare* (1883 efter ty. *Abstecher*) och *bondfångare* (1893 efter ty. *Bauernfänger*). I SAOB används förkortningarna *jfr* och *efter* för dessa. De skulle kunna betraktas som tyska lånord med suffixbyte i den mån det går att fastställa att de tyska orden verkligen har äldre förstabelägg än de svenska.

Sv.	Ty.
erska	erin

Mönsterbasen är stor och består av drygt 270 ord. Utan tvekan kan suffixet anses för produktivt även utan stöd från danska eller tyska.

Samma sak gäller tidsperiodens stora ordsamling på drygt 200 ord. Suffixet *-erska* har således varit produktivt och relativt korrespondensoberoende i båda de undersökta perioderna och ser inte ut att gå mot någon omedelbar hädanfärd (*missdåderska*, *företräderska*, *golferska* i Språkbankens moderna konkordanser).

Sv.	Ty.
essa	essin

Mönsterbasen består av fem ord: *prinsessa* (1560), *baronessa* (1685), *patronessa* (1686), *poetessa* (1686) och *druideessa* (1775). Av dessa är *poetessa* exempel på inhemska ordbildning. Produktiviteten eller livskraften i suffixet kan inte övertygande dokumenteras med det enda exemplet *poetessa* och de två simplex på *-essa* som fortfarande återges i nusvenska ordböcker – *prinsessa* och *baronessa* – ligger således före tidsperioden. Suffixet kan knappast betraktas som produktivt och har förmodligen inte varit det tidigare heller: *Baronessa* (finns i tyskan *Baronesse*) och *prinsessa* (fra. *princesse*, ty. *Prinzessin*) är med största sannolikhet inte inhemska ordbildningar.

Sv.	Ty.
in	in, ine, iner

Mönsterbasen består av 30 ord (se bilaga 12). Vi kan konstatera att endast tre ord utgör argument för inhemsk ordbildning *alexandrin*, *kalvin* och *karolin*. Suffixet lever under perioden knappast utan stöd utifrån.

Tidsperiodens relativt få ord (bilaga 12) tyder inte på någon uppflammande livskraft. Ordbildningen är uppenbart fortfarande i behov av stöd utifrån och de enda egentliga inhemska ordbildningarna *piggelin* och *spinkelin* motsäger icke detta.

Sv.	Ty.
inna	in

Mönsterbasen består av 40 ord (se bilaga 13). Vi kan konstatera att antalet ord utan motsvarighet i annat europeiskt kulturspråk är betryggande för slutsatsen att ordbildningstypen varit levande och relativt självständig även utan yttre stöd i perioden före perioden 1800–2000. Vi kan således bara instämma i Wesséns påstående (1958:111), ehuru otillfredsställande illustrerat, att suffixet *-inna* under nysvensk tid uppvisar ”stor produktivitet” – hur stor framgång delvis av ordsamlingens icke fetstilta ord – och att detta ”till icke ringa del” beror på inverkan från högtyskan – hur stor denna inverkan är framgår av de fetstilta orden i mönsterbasen.

Antalet ord från tidsperioden är 63. Samma påstående om produktivitet och utländskt stöd kan sägas gälla även för den aktuella tidsperioden.

Sv.	Ty.
issa	isse/issin

Mönsterbasen består av fyra ord (se bilaga 14). Korrespondensen mellan svenska *-issa* och tyska *-issin* är belagd i två av orden: *diakonissa* och *pytonissa*.

Tidsperiodens ord är *pedagogissa* (1827), *fulissa* (1851), *klarissa* (1851), *druidissa* (1880), *vokalissa* (1947), *postissa* (1952), *provissa*

(1952), *seminarissa* (1952), *journalissa* (1954) och *telefonissa* (1976–77?)

Korrespondensen sv. *-issa*–ty. *-issin* är bara belagd i *klarissa*. Det tyska femininina personbetecknande suffixet *-in* i *Druidin*, *Journalistin*, *Pädagogin* och *Telephonistin* svarar mot sv. *druidissa*, *journalissa*, *pedagogissa* och *telefonissa*. Överhuvudtaget tycks svenskan vara betydligt mer restriktiv att markera särdraget 'kvinnlig' än tyskan. I tyskan markeras särdraget oftast med suffixet *-in* (*Feministin*, *Galeristin*, *Journalistin* m.fl.).

Sv.	Ty.
ska	(er)in

Mönsterbasen för *-ska* är stor och behöver inte återges här. Det framgår tydligt att ordbildningen är inhemskt produktiv från fornsvensk tid fram till vår aktuella tidsperiod.

Av tidsperiodens ord (cirka 280) har flertalet betydelsen 'kvinna från X' (dvs. de är proveniensbeteckningar). Några är också kvinnliga motsvarigheter till "maskulina verksamhetsutövare" på *-ör* som *ackuschörska*, *auditörska*, *frisörska* och *kassörska* (Söderbergh 1971:75). Åter andra är vad Söderbergh kallar "bärare av status" (1971:99), exv. *kamratska* och *studentska*, där suffixet anger kön, *kommendantska* och *pianistska*, där suffixet anger yrke och verksamhetsutövning samt, *landshövdingenska*, där suffixet anger äktenskap. Elias Wessén framhåller i sin historiska ordbildningslära att *-ska* i beteckningar för nationalitet eller härkomst har ett annat ursprung än vissa andra bildningar med *-erska/ -ska*, och är att betrakta som en "substantivering av adjektiv på *-sk*". Han påpekar vidare att "liknande" bildningar fanns i tyskan och att "säkerligen har tysk ordbildning även här influerat på den svenska" (Wessén 1958:110). Ordbildningen betraktar Wessén således som inhemsk, fortfarande produktiv men vilande "på tysk grund" (adjektiv på *-isch*).

Det ursprungsbetecknande femininsuffixet är fullt levande i dagens tyska. I de flesta fall motsvaras ett svenska *-erska* av ett tyskt *-erin* (exv. *australiensiska*–*Australierin*, *bosniska*–*Bosnierin*, *kanadensiska*–*Kanadierin*, *koreanska*–*Koreanerin* m.fl.). Även till icke proveniensbetecknande ord som *docentska*, *eremitska*, *frisörska*, m.fl. finns tyska motsvarigheter på *-(er)in*. Detta tyder möjligtvis på att många av de svenska ordbildningarna, ehuru med annat suffix, har ett visst stöd från tyskan.

Den inhemska ordbildningens livskraft indikeras framförallt av ord som *fogdska* ("i Finl." enligt SAOB), *iläggerska* (yrke), *ladugårdsska* (yrke/verksamhet, enligt SAOB "bygdemålsfärgat, i vissa trakter"), *landshövdingsska* (äktenskap), men också av de proveniensbetecknande *blekingska*, *dalsländska*, *gästrikländska* m.fl.

7.3. Rotkorrespondenser

Men vi kan också gå utanför affixen och se på sådana rötter eller lexikala grundmorfem, som existerar i båda språken. Vissa gemensamma morfem utnyttjas flitigare i det ena språket än i det andra. Mitt bläddrande (på bokstaven A) i den tyska ordboken gav vid handen t.ex. att tyskan tycks ha utnyttjat ordet *Affe* ('apa') mer än svenskan, dvs. ordet tycks ha ett större näste i tyskan än i svenskan. Det ingår helt enkelt i fler sammansättningar och avledningar som t.ex.:

<i>Affenhitze</i>	'olidlig värme (hetta)'
<i>Affenkönig</i>	'liten tok'
<i>Affenliebe</i>	'överdriven (blind) kärlek'
<i>Affenposse/Affenpossen</i>	'tokeri, galenskap'
<i>Affenschande</i>	'skandal'
<i>Affenschwanz</i>	'tölp, våp'
<i>Am Affenseil führen</i>	'dra vid näsan'
<i>Affenspektakel</i>	'galenskap'
<i>Affenstreich</i>	'upptåg'
<i>Affentheater</i>	bildl. 'cirkus'
<i>er fährt mit einem Affenzahn</i>	'han kör vansinnigt fort'

OSV.

Genom sökningar i databaser kan vi undersöka i vilken utsträckning de från tyskan hämtade rotmorfemen drabbats av inskränkningar i svenskan. Den intressanta frågan att reda ut i samband med orddöd är om det finns en tendens att inte bara enstaka ord med ett visst inlånat morfem försvinner utan om detta gäller hela ordgrupper med morfemet i fråga (ett slags flerordskriterium). Det skulle i så fall eventuellt kunna tyda på att dessa ord ursprungligen varit mer genomskinliga för en äldre tids språkbrukare och att deras undergång eventuellt sammanhänger med en successivt ökande ogenomskinlighet. Jag kan notera, utan att på något

sätt vara uttömmande, att följande tyska ordrötter uppfyller detta flerordskriterium; *backe* finns i de döda svenska orden *backestreck* och *kindbacke*; det från tyska lånade morfemet *balg* finns i utdöda *balg* och *afundsbalg*; *ban* i *banbräckare* och *vildbana*; *bräcka* i *banbräckare*, *bräcka*, *bräcka sig*, *förbräcka* och *uppbräcka*; *dämm* i *dämmare* och *askedämmare*.

För en diskussion om det från tyskan inlånade morfemet *arm* som också uppfyller flerordskriteriet se Serin (1998).

8. Sammanfattning

Efter en kort inledning (kapitel 1) presenteras i kapitel 2 tre av den jämförande historiska lexikologins ”stora frågor” (omvärldskategorisering, lexikala luckor, lexikala nätverk).

I kapitel 3 diskuteras och ges exempel på hur s.k. falska vänner kan uppstå i tyska och svenska. I de sex typfallen följer vi den väg som startar från en punkt i språkhistorien där åtminstone några betydelser hos de två orden är gemensamma för de två språken men där slutresultatet blir att språken kommer att ha två olika kärnbetydelser förknippade med de två orden, dvs. når ett tillstånd av falsk vänskap. Vägen dit kantas av att vissa betydelser dör eller blir förflyttade från periferi till kärna eller från kärna till periferi i något av språken.

Kapitel 4 ägnas åt purism. I avsnittet påpekas det angelägna i att utreda i vilken mån som svensk purism sammanhänger med tysk. I avsnittet ges exempel på där tyska ord som är resultatet av språkvårdande ingrepp i tid föregår svenska motsvarigheter.

Kapitel 5 ägnas åt att diskutera och illustrera den dynamik som uppstår i det låntagande språkets betydelsefält vid inlåning av ett ord från ett annat språk. I den modell som föreslås kombineras inlåningsprocessen och orddödsprocessen. Frågan är ytterst vad som händer när ett ord lånas in. Är ordet (i det här fallet ett ord från högtyskan) introduktör för ett nytt begrepp och därmed automatiskt blir begreppets uttryck? Eller är det så att det inlånade högtyska ordet ersätter tidigare använda ord i målspråket, dvs. svenskan och vad händer i så fall med dessa? Försvinner de helt eller förpassas de till periferin? I vissa fall lever de inlånade ordet bara en kortare tid för att sedan försvinna ur språket medan det i andra fall kan leva kvar men inte uttränga eller ersätta det gamla kärnordet. Granskningen utvisar att alla dessa skeenden är möjliga.

I kapitel 6 ges några principiella synpunkter på ordböckernas etymologiska uppgifter. I avsnittet lanseras tanken att om vi utgår från formell likhet mellan svenska och andra språk skulle detta leda till att flera ord i svenskan skulle kunna betraktas som *möjliga lån* och borde så göras tills vi får ökad visshet genom tillgång till uppgifter om förstabelägg *i något annat levande europeiskt kulturspråk*. Denna tanke blir i kapitel 7

prövad när det gäller substantiviska personbeteckningar. Huvudresultatet är att vi för åtskilliga suffix måste räkna med lägre produktivitet än vad som framgår i våra ordbildningsläror. Detta gäller, om än i olika grad, för suffixen *-ant*, *-at*, *-ator*, *-ent*, *-iker*, *-it* (enbart produktivt inom vissa domäner) och *-när*.

9.Litteraturförteckning

Vetenskaplig litteratur

- Daniels, K. 1959. Erfolg und Mißerfolg der Fremdwortverdeutschung. Schicksal der Verdeutschungen von J.H. Campe. I: *Muttersprache* 69. S. 46–54, 105–114, 141–146.
- Hellqvist, E. 1929–1932. *Det svenska ordförrådets ålder och ursprung. En översikt.* 1–3. Lund.
- Keller, R. 1994. *On language change: the invisible hand in language.* London.
- Loman, B. 1961. *Fornsvenska verbalsubstantiv på -an, -ning och -else.* (Acta Universitatis Stockholmiensis: Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New Series 4.) Stockholm.
- Nerlich, B. & D. Clarke 1989. The Evolution of the Concept of "Linguistic Evolution" in the 19th and 20th Century. I: *Lingua* 77.2. S. 101–112.
- Serin, G. 1998. Substantivet *armriddare*, adjektivet *dull* och verbet *dröna*. I: *Kleine Schriften des Nordeuropa-Instituts 4* (herausgegeben von Jurij Kusmenko und Sven Lange). Berlin. S. 50–56.
- Söderbergh, R. 1964. *Suffixet -mässig i svenskan. En historisk-semantisk ordbildningsstudie.* (Acta Universitatis Stockholmiensis: Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New series 5.) Stockholm.
- Söderbergh, R. 1971. *Svensk ordbildning.* (Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 34.) Stockholm.
- Weisgerber, L. 1973. *Die sprachliche Gestaltung der Welt.* Düsseldorf.
- Wessén, E. 1958. *Svensk språkhistoria II. Ordbildningslära.* Lund.
- Öhman, S. 1951. *Wortinhalt und Weltbild.* Stockholm.

Ordböcker och databaser

- Dahlgren, F.A. 1914–1916. *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt från och med 1500-talets andra årtionde.* Lund.
- DUDEN "Etymologie". *Das Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache.* 1989. 2. Aufl. Mannheim.

- NEO 1999 = *Nationalencyklopedins ordbok*, CD-ROM-version 1999. Höganäs.
- NLO 1997 = *Nordisk leksikografisk ordbok*. 1997. (Skrifter utgitt av Nordisk forening for leksikografi. Skrift nr. 4.) Oslo.
- Norstedts Tyska ordbok Tysk-Svensk/Svensk-Tysk*. CD-ROM-version 1996. Stockholm.
- Projekt Der Deutsche Wortschatz*, Universität Leipzig. <http://wortschatz.uni-leipzig.de/index_js.html>.
- SAOB = *Svenska Akademiens ordbok*. 1898-. Lund.
- SAOL = *Svenska Akademiens ordlista över svenska språket*, CD-ROM-version 1998. Stockholm.
- Språkbanken. <<http://spraakbanken.gu.se/>>.

10. Bilagor

Bilaga 1

TABELL 9. *Prefixkorrespondenser.*

Sv.	Ty.
af/av	ab
all/alle	all/aller
an	an/am
be	be
bi	bei
efter	nach
emp	emp
end/ent	ent
er	er
fort	fort
för	vor/ver
före	für/vor/ver
ge	ge
gegen/gen	gegen
hinter/hinder	hinter
hän	hin
här	her
in	ein/in
miss	miss
neder	nieder
o	un
ob	ob
oför	unver
om	um
på	an/er/auf
till	zu/to (mnt.)
um	um/un
und	ent/emp
under	under
upp	up
uppen	open/offen
ur	ur
ut	aus/ut
veder	wedder/wider
å	an/ab
åter	wider
över	über/ober/over

Bilaga 2

TABELL 11. *Suffixkorrespondenser för abstrakter och sakord.*

<i>Ordklass</i>	<i>Betydelsekategori</i>	<i>Korrespondenstyp</i>	<i>Språk</i>	
<i>Substantiv</i>	<i>Abstrakter</i>	<i>Typ 1</i>	<i>Sv.</i>	<i>Ty.</i>
			age	age
			at	at
			ion	ion
			ik	ik
			ment	ment
			sion	sion
			tion	tion
			ur	ur
		<i>Typ 2</i>	<i>Sv.</i>	<i>Ty.</i>
			ad	ade
			ans/angs	anz
			enhet	einheit
			ens	enz
			eri	erie/erei
			ess	esse
			het	heit
			i	ie
			is	ize
			ism	ismus
			itet	ität
			mang	ment
			yr	üre
			yr	ur
		<i>Typ 3</i>	<i>Sv.</i>	<i>Ty.</i>
			else	nis
			ande	ung
	<i>Sakord</i>	<i>Typ 1</i>	<i>Sv.</i>	<i>Ty.</i>
			at	at
			id	id
			in	in
			ment	ment
			on	on
		<i>Typ 2</i>	<i>Sv.</i>	<i>Ty.</i>
			ett	ette
			it	itis
			os	ose

TABELL 12. *Suffixkorrespondenser för adjektiv.*

<i>Ordklass</i>	<i>Betydelsekategori</i>	<i>Korrespondenstyp</i>	<i>Språk</i>	
<i>Adjektiv</i>		<i>Typ 1</i>	<i>Sv.</i>	<i>Ty.</i>
			abel	abel
			al	al
			ant	ant
			ar	ar
			bar	bar
			ell	ell
			il	il
			iv	iv
			mässig	mässig
			är	är
			ös	ös
		<i>Typ 2</i>	<i>Sv.</i>	<i>Ty.</i>
			aktig	haftig
			isk	isch
		<i>Typ 3</i>	<i>Sv.</i>	<i>Ty.</i>
			mätig	mässig

TABELL 13. *Suffixkorrespondenser för verb.*

<i>Ordklass</i>	<i>Betydelsekategori</i>	<i>Korrespondenstyp</i>	<i>Språk</i>	
<i>Verb</i>		<i>Typ 2</i>	<i>Sv.</i>	<i>Ty.</i>
			era	ieren
			ficera	izieren
			fiera	izieren
			isera	izieren
			isera	isieren

Bilaga 3–14

De fetstilta orden har återfunnits i annat europeiskt kulturspråk (i de flesta fall i tyskan utan att detta specificeras närmare).

Bilaga 3. Sv. *-at–Ty. -at.*

Mönsterbasen:

legat (före 1520), **prelat** (före 1520), **licentiat** (1527), **potentat** (1538), **advokat** (1541), **soldat** (1592), **stipendiat** (1604), **krabat** (1620), **litterat** (1620), **kamrat** (1633), **pirat** (1644), **illitterat** (1660), **kandidat** (1680, 1733), **mecenat** (1682), **renegat** (1687), **kastrat** (cirka 1700) och **possessionat**.

Bilaga 4. Sv. *-(a)tor–Ty. -(a)tor.*

Mönsterbasen:

doktor (före 1520), **kantor** (före 1520), **gubernator** (1521), **lektor** (1525), **prokurator** (1527), **pastor** (1528), **auktor** (1530), **faktor** (1533), **orator** (1534), **ordinator** (1539), **visitator** (1540), **konservator** (1540), **depositor** (1545), **koadjutor** (1553), **protektor** (1554), **kantor** (1558), **kreditor** (1559), **konditor** (1574), **preceptor** (1580), **moderator** (1600), **direktor** (1601), **konrektor** (1604), **korrektor** (1604), **retor** (1609), **rektor** (1612), **promotor** (1617, 1635), **senator** (1617), **arrendator** (1620), **inspektor** (1621), **principaldebitor** (1624), **kalfaktor** (1625), **debitor** (1625), **pretor** (1626), **diktator** (1626), **receptor** (1626), **direktor** i sms skepp- (1630), **examinator** (1631), **konditor** (1634), **moderator** (1634), **exekutor** (1635), **glossator** (1635), **inkvisitor** (1635), **inspektor** (1635), **kvestor** (1635), **mediator** (1635), **direktor** (1636), **legator** (1641), **translator** (1642), **kommentator** (1644), **registrator** (1645), **lektor** (1648), **exekutor** (1655), **aktor** (1655), **riksinstigator** (1656), **testator** (1657), **kurator** (1663, 1703), **legislator** (1668), **inspektor** (1670), **operator** (1671), **preceptor** i sms page- (1672), **kollektor** (1673), **arrendator** (1681), **fundator** (1687), **observator** (1690), **informator** (1693), **imperator** (1695), **likvidator** (1696), **auktionator** (1703), **kollaborator** (1703), **rekommendator** (1709), **kompetitor** (1711), **reformator** (1714), **spektator** (1716), **polyhistor** (1718), **disputator** (1721), **inventor** (1723), **elektor** (1726), **nestor** (1728), **destillator** (1732), **regulator** (1734), **triumfator** (1737), **administrator** (1738),

mentor (1738), *usurpator* (cirka 1740), *kollektor* (1743), *prosektor* (1744), *prokurator* (1748), *imitator* (1750), *parentator* (1753), *experimentator* (1757), *demonstrator* (1758), *retor* (1766), *gladiator* (1768), *liktor* (1768), *skulptor* (1772), *spekulator* (1773), *imperator* (1777), *editor* (1780), *kompastor* (1788), *plagiator* (1795), *deklamator* (1795), *laborator* (1796), *restaurator* (1796) och *stator* (1799).

Av de icke-fetstilta orden finns följande i latinet. Om dessa också finns i andra europeiska kulturspråk är för närvarande icke utrett: *gubernator* (1521, SAOB: *gubernator*), *ordinator* (1539 SAOB: av lat. *ordinator*), *gladiator* (1768 SAOB av lat. *gladiator* (resp. fr. *gladiateur*), *kompastor* (1788 SAOB: av nylat. *compastor*), *stator* (1799 SAOB: av lat. *stator*).

Från latinet men eventuellt förmedlade av annat språk: *lektor* (1648 SAOB jfr d. *lektor*; av lat. *lector* av lat. *lector*), *riksinstigator* (1656), *fundator* 1687 (SAOB: ytterst av lat. *fundator*).

Perioden 1800–2000:

kompilator (1804), *speditor* (1804), *nestor* (1810), *citator* (1813), *epitomator* (1817), *improvisator* (1818), *monitor* (1819), *renovator* (1822), *auditor* (1833), *regenerator* (1834), *instruktor* (1837), *skrutator* (1837), *auskultator* (1838), *repetitor* (1838), *konservator* (1840), *novator* (1845), *rubrikator* (1845), *explikator* (1847), *motor* (1847), *dissektor* (1849), *illuminator* (1850), *navigator* (1851), *agitator* (1852), *preparator* (1852), *distributor* (1853), *pacifikator* (1853), *tentator* (1855), *donator* (1857), *interpolator* (1857), *succentor* (1863), *reparator* (1866), *emendator* (1868), *interpretator* (1869), *legator* (1871), *restaurator* (1871), *likvidator* (1873), *redaktor* (1875), *reorganisator* (1878), *illustrator* (1881), *attentator* (1882), *sekutor* (1884), *miniator* (1887), *organisator* (1892), *installator* (1895), *popularisator* (1901), *simulator* (1904), *rekvisitor* (1908), *recitator* (1910), *saturator* (1910), *konduktor* (1918), *sigillator* (1935), *kiropraktor* (1940), *preceptor* (1946), *stimulator* (1958), *kommunikator* (1967), *koordinator* (1968), *manipulator* (1968) och *sportkommentator* (1970).

Ett mindre antal ord är hämtade ur Språkbanken och finns inte i SAOB. De fetstilta har återfunnits i tyskan: *fabulator*, *inspirator*, *arborator*, *penetrator*, *pulsator* och *motivator*.

Av tidsperiodens ord har de flesta således återfunnits i annat europeiskt kulturspråk. I latinet existerar två av dessa: *miniator* (1887 SAOB av mlat. *Miniator*; ej DW), *installator* (1895, SAOB jfr nylat. *Installator*; ej DW).

Bilaga 5. Sv. -ent–Ty. -ent.

Mönsterbasen:

regent (1528), *student* (1531), *exponent* (1544, 1820), *president* (1545), *skribent* (1554), *koncipient* (1575), *patient* (1589), *klient* (1616), *agent* (1628), *assistent* (1629), *promittent* (1632), *penitent* (1635, 1700), *expedient* (1635, 1897), *referent* (1646), *intressent* (1647), *opponent* (1647), *respondent* (1647), *kontrahent* (1655), *kontribuent* (1655), *kontrovertent* (1658), *sufficient* (1659), *delinkvent* (1660), *negligent* (1662), *remittent* (1671), *incipient* (1681), *pretendent* (1706), *endossent* (1710), *producent* (1710), *descendent* (1716), *intendent* (1716), *deponent* (1729), *succendent* (1731, 1871), *recipient* (1736), *docent* (1743), *repetent* (1746), *konsument* (1747), *insurgent* (1758), *dissident* (1769), *abiturient* (1769), *recensent* (1776), *konkurrent* (1783), *disponent* (1792) och *konvalescent* (1796).

Perioden 1800–2000:

abiturient (1801), *exponent* (1820), *ascendent* (1821), *kavent* (1822), *obducent* (1833), *redigent* (1837), *abonment* (1846), *dirigent* (1848), *reproducent* (1850), *distribuent* (1857), *konsulent* (1871), *exkurrent* (1874), *recidivent* (1875), *permittent* (1885), *inackordent* (1888), *retinent* (1889), *inspicient* (1892), *dekadent* (1892), *nupturient* (1899) och *offerent* (1900).

Bilaga 6. Sv. -iker–Ty. -iker.

Mönsterbasen:

stoiker (1526), *historiker* (1558), *flegmatiker* (1578), *koleriker* (1578), *matematiker* (1578), *melankoliker* (1578), *musiker* (1578), *grammatiker* (1603,1734), *fysiker* (1609), *logiker* (1609), *gnostiker* (1635), *platoniker* (1635), *kemiker* (1675), *praktiker* (1691), *ingriker* (1695), *kritiker* (1703), *botaniker* (1712), *pseudopolitiker* (1714, simplex 1716), *optiker* (1723), *satiriker* (1723), *dialektiker* (1728), *mekaniker* (1729), *dogmatiker* (1732), *skeptiker* (1734), *fanatiker* (1735), *laiker* (1736), *empiriker* (1748), *riksheraldiker* (1757), *cyniker* (1762), *cyrenaiker* (1762), *epileptiker* (1766), *heretiker* (1766),

schismatiker (1766), *tragiker* (1780), *rakitiker* (1782), *sangviniker* (1795) och *skolastiker* (1795).

Perioden 1800–2000:

teoretiker (1800), *peripatetiker* (1803), *mystiker* (1804), *eklektiker* (1807), *optiker* (1807), *prosaiker* (1808), *epiker* (1810), *komiker* (1810), *estetiker* (1811), *ironiker* (1811), *joniker* (1811), *polemiker* (1811), *statistiker* (1811), *romantiker* (1813), *diplomatiker* (1815), *akademiker* (1817), *gnomiker* (1817), *pyrrhoniker* (1817), *sokratiker* (1817), *extatiker* (1818), *lyriker* (1818), *programmatiker* (1818), *klassiker* (1819), *metriker* (1820), *attiker* (1825), *oceaniker* (1826), *pantomimiker* (1830), *dramatiker* (1831), *obstetriker* (1833), *harmoniker* (1835), *plastiker* (1835), *poetiker* (1835), *fanatiker* (1835), *dogmatiker* (1837), *polemiker* (1837), *retoriker* (1838), *flegmatiker* (1838), *diagnostiker* (1839), *esoteriker* (1845), *etiker* (1845), *metodiker* (1845), *numismatiker* (1845), *symfoniker* (1845), *aritmetiker* (1846), *erotiker* (1846), *cykliker* (1848), *diabetiker* (1848), *orfiker* (1848), *tekniker* (1850), *mnemoniker* (1851), *taktiker* (1855), *fysiker* (1856), *hektiker* (1857), *kliniker* (1857), *magiker* (1857), *populationistiker* (1857), *gymnastiker* (1861), *astmatiker* (1863), *eristiker* (1864), *mikroskopiker* (1866), *analytiker* (1868), *astigmatiker* (1868), *prostatiker* (1868), *akustiker* (1871), *atomistiker* (1871), *bukoliker* (1871), *dietetiker* (1871), *epigrammatiker* (1871), *nautiker* (1871), *panegyriker* (1871), *spermatiker* (1871), *italiker* (1872), *leukemiker* (1872), *gotiker* (1873), *pneumatiker* (1873), *arktiker* (1879), *dynamiker* (1880), *skolhygieniker* (1884), *fonetiker* (1885), *ironiker* (1885), *agnostiker* (1888), *algebraiker* (1889), *anatomiker* (1889), *heraldiker* (1889), *hygieniker* (1890), *mediker* (1890), *rytmiker* (1891), *melodiker* (1892), *psykiatriker* (1892), *otiatriker* (1893), *reumatiker* (1894), *sceniker* (1895), *sentimentaliker* (1895), *allegoriker* (1896), *emfysematiker* (1896), *psykasteniker* (1896), *elektriker* (1897), *keramiker* (1897), *kontrapunktiker* (1897), *polykromplastiker* (1897), *synoptiker* (1897), *epigrafiker* (1898), *paralytiker* (1898), *perspektiviker* (1898), *excentriker* (1898), *elegiker* (1899), *geometriker* (1900), *idylliker* (1900), *hysteriker* (1901), *maniker* (1903), *paranoiker* (1903), *bibelparodiker* (1904), *katatoniker* (1904), *patristiker* (1904), *sfragistiker* (1904), *grafiker* (1908), *pediatriker* (1908), *dityrambiker* (1909), *energetiker* (1909), *hypokondriker* (1909), *motoriker* (1909), *eugeniker* (1910), *erotiker* (1911), *genetiker* (1914), *neurotiker* (1914),

psykoanalytiker (1914), *luetiker* (1915), *giktiker* (1916), *parafreniker* (1922), *pykniker* (1926), *schizotymiker* (1926), *asteniker* (1929), *retoriker* (1929), *liturgiker* (1930), *kiropraktiker* (1930), *problematiker* (1932), *stilistiker* (1934), *pragmatiker* (1939), *schizofreniker* (1939), *platoniker* (1943), *spasmodiker* (1948), *sarkastiker* (1950), *aforistiker* (1950), *parodiker* (1952), *spastiker* (1953), *somatiker* (1954), *protetiker* (1955), *semantiker* (1957), *allergiker* (1958), *kroniker* (1958), *elektroniker* (1959), *kosmetiker* (1960-t.), *afatiker* (1962), *dyslektiker* (1963), *psoriatiker* (1966), *informatiker* (1969), *hermeneutiker* (1970-t.), *makrobiotiker* (1970), *nostalgiker* (1971), *logistiker* (1974) och *dominiker* (1986).

Ur Språkbanken utan kända årtal men troligen 1900-talsord hämtar vi: *biografiker*, *fobiker*, *encephaliker*, *etyliker*, *bulimiker*, *neurasteniker*, *migräniker*, *olympiker*, *koleriker*, *metaforiker*, *geriatriker*, *afatiker*, *karismatiker*, *extatiker*, *syntetiker*, *taktiker*, *eklektiker*, *anorektiker*, *symbiotiker*, *apokalyptiker* och *drastiker*.

Bilaga 7. Sv. -ist–Ty. -ist.

Mönsterbasen:

Mönsterbasen före 1800 är stor. Cirka en femtedel har inte återfunnits i något annat levande europeiskt kulturspråk och skulle därmed kunna vara inhemska ordbildningar: *korrektjonist* (1540), *kontraktist* (1593), *liturgist* (1593), *mahometist* (1604), *kommunitist* (1624), *materialist* (1635), *nestorianist* (1635), *rebellist* (1635), *sabellianist* (1635), *likvorist* (1639), *citterist* (1640), *fiolist* (1650), *apologist* (1659), *privilegist* (1668), *medkautjonist* (1677), *oktrojist* (1692), *basunist* (1695), *potist* (1695), *gratialist* (1696), *nationist* (1705), *fortifikationist* (1719), *grecist* (1730), *auktionist* (1734), *ortodoxist* (1734), *garnisonist* (1743), *landtmannapartist* (1750), *kontroversist* (1755), *gonorrist* (1758), *missivist* (1758), *orientist* (1759), *disciplinist* (1766), *monotonist* (1766), *skepticist* (1766), *musikalist* (1772), *klaverist* (1773), *blommist* (1776), *gradualist* (1778), *skrubbist* (1778), *irreligionist* (1780), *sekundviolist* (1785) *konrektorist* (1786) *parterrist* (1786) *rektorist* (1786) *orgelnist* (1791), *dietist* (1795) och *dysenterist* (1796).

Perioden 1800–2000:

Av tidsperiodens ord sammanlagt 287 ord från 1800-talet har följande 63 (22 %) inte kunnat knytas till annat levande europeiskt kulturspråk eller annat nordiskt språk. Följande borde därför undersökas närmare

men många av dem är troligen inhemska ordbildningar: *cirkularist* (1801), *manövr*ist (1803), *fanatist* (1807), *landtvärnist* (1809), *fosforist* (1810), *polyfemist* (1810), *praktist* (1810), *skulpturist* (1817), *antonist* (1820), *härbärgist* (1820), *raketist* (1827), *realist* (till realskolan m.a.), (1828), *lyceist* (1831), *servilist* (1833), *räkneklassist* (1834), *primist* (1835), *pamflettist* (1837), *faunist* (1842), *manikeist* (1843), *hovrättist* (1845), *probabilist* (1845), *prohibitivist* (1845), *runist* (1845), *biribist* (1848), *spleenist* (1848), *lungsotist* (1849), *kvartettist* (1850), *rimkrönist* (1852), *cellist* (1854), *slentrianist* (1855), *nykterist* (1857), *pekoralist* (1857), *donationist* (1857), *palankinist* (1860), *museist* (1864), *unitarist* (1870), *klassist* (1872), *(solo)trumpetist* (1872), *bolagist* (1874), *skörtist* (1874), *arvodist* (1876), *dynamist* (1876), *majorist* (1877), *punscheologist* (1879), *kanotist* (1884), *kofferdist* (1884), *marmorist* (1884), *excerpist* (1886), *asylist* (1890), *apriorist* (1891), *pistonist* (1892), *spektroskopist* (1892), *estheticist* (1893), *fyllerist* (1893), *monogamist* (1893), *skrivarist* (1893), *blåbandist* (1894), *duettist* (1894), *sparkstöttist* (1894), *stuverist* (1896), *schablonist* (1897), *charkuterist* (1898) och *kooperatist* (1899).

Bilaga 8. Sv. -it–Ty. -it.

Mönsterbasen:

eremit (före 1520), *johannit* (1525), *israelit* (1526), *levit* (1526), *nikolait* (1526), *ninivit* (1526), *karmelit* (1527), *antonit* (1528), *moskovit* (1540), *amalekit* (1541), *ammonit* (1541), *ismaelit* (1541), *moabit* (1541), *samarit* (1541), *jesuit* (1593), *metropolit* (1610), *sodomit* (1614), *klaudit* (1618), *hypokrit* (1621), *favorit* (1625), *falangit* (1626), *samn*it (1626), *jakobit* (1631), *ebionit* (1635), *hussit* (1635), *minorit* (1635), *hermafrodit* (1638), *expedit* (1639), *fallit* (1651), *bandit* (1660), *streptit* (1671), *stagirit* (1674), *arkimandrit* (1676), *preadamit* (1685), *parasit* (1702), *semit* (1767), *sunnit* (1769), *kananit* (1770), *simonit* (1780), *pudrit* (1782), *servit* (1784), *sybarit* (1788), *kosmopolit* (1794) och *abderit* (1799).

Perioden 1800–2000:

karit (1802), *hetit* (1809), *hoplit* (1818), *lamait* (1822), *schiiit* (1825), *selenit* (1825), *hamit* (1826), *islamit* (1826), *kapellit* (1828), *monofysit* (1834), *stylit* (1834), *hieronymit* (1835), *hospitalit* (1843), *karlskronit* (1843), *amorit* (1846), *sionit* (1848), *mormonit* (1850), *mosait* (da.), (1850), *mammonit* (1852), *kalmarit* (1861), *prerafaelit* (1867),

konvertit (1871), *hihhulit* (1878), *stockholmit* (1880), *jafetit* (1883), *kamit* (1887), *antisemit* (1890), *skaraboit* (1891), *högskolit* (1897), *realskolit* (1911), *idoit* (1925), *skanörit* (1933), *stachanovit* (1947), *sunnit* (1958), *jemenit* (1965), *transvestit* (1965), *åmålit* (?), *landskronit* (?), *malmöit* (?) och *annamit* (?).

Bilaga 9. Sv -när–Ty. -ner/-när.

Mönsterbasen:

kämnär (före 1520), *gäldenär* (före 1520), *kryddenär* (före 1520), *soldenär* (före 1520), *resenär* (före 1520), *skuldenär* (före 1520), *soldenär* (före 1520), *tullnär* (före 1520), *redenär* (1536), *konstnär* (1537), *fågelnär* (1557), *gårdenär* (1579), *körsnär* (1589), *klusenär* (1614), *mördenär* (1621), *mytinär* (1626), *räntenär* (1626), *restenär* (1632), *skämnenär* (1633), *mordenär* (1642), *peltenär* (1673), *borgenär* (1678), *pensionär* (1710), *kommissionär* (1724), *missionär* (1737), *stollnär* (1741), *millionär* (1791), *revolutionär* (1792) och *veterinär* (cirka 1795).

Perioden 1800–2000:

konvulsionär (1801), *aktionär* (1808), *legionär* (1815), *doktrinär* (1837), *motionär* (1825), *stadspornär* (1832), *funktionär* (1837), *visionär* (1838), *disciplinär* (1839?), *reaktionär* (1843), *stationär* (1872), *stadskämnär* (1875), *billionär* (1892) och *petitionär* (1915).

Bilaga 10. Sv. -(t)ör–Ty. -eur.

Mönsterbasen:

Sammanlagt 121 ord har registrerats. Av dessa är möjligtvis följande 19 ord inhemska bildningar då de inte återfunnits i något levande europeiskt kulturspråk: *petardör* (1640), *kassör* (1656), *rodomontör* (1669), *providör* (1694), *hovminiatör* (1700), *brigadör* (1709), *punktör* (1715), *maskör* (1723), *saltproprietör* (1730), *bankör* (da.), (1734), *grossör* (1756), *buteljör* (1760), *slakterileverantör* (1764), *minutör* (1769), *orangör* (1771), *piktör* (1781), *versifikatör* (1782), *rekognosör* (finns i norska) (1789) och *kurtisör* (1798).

Perioden 1800–2000:

Följande kan vara inhemska bildningar: *revidör* (1800), *proviantör* (1808), *stilisator* (1810), *plagiatör* (1812), *passevolantör* (1833), *valsör* (1835), *musketör* (1839), *motivör* (1846), *extemporatör* (1848), *klassifikator* (1849), *grondör* (1850), *skrodör* (1851), *dränör* (1855), *skissör* (1855), *illustrator* (1867), *klarinör* (1870), *debattör* (1885), *konversator* (1887), *desinfektor* (1889), *replikör* (1891), *recensör* (1893), *damaskör* (1894), *autotypör* (1897), *gestikulatör* (1897), *ornamentör* (1898), *pastischör* (1898), *salutör* (1898), *milliardör* (1899), *serenador* (1901), *rutinör* (1904), *notisör* (1905), *sjukvisitator* (1909), *retrocedör* (1926), *sympatisör* (1930-t.), *separatör* (1936), *romantisör* (1938), *sminkör* (1938), *abortör* (1941), *redigör* (1949), *estrador* (1962), *infiltrator* (1963), *seminör* (1965), *sonettör* (1997), *interpretör* (SAOL12), *intraprenör* (SAOL12), *koordinatör* (SAOL12), *Parador* (1818) finns i norska och *manuduktör* (1837), *massagör* (1877) och *projektör* (1954) i danska.

Bilaga 11. Sv. *-an*–*Ty*. *-aner*.*Mönsterbasen:*

Ord som ej återfunnits i annat europeiskt kulturspråk: *gardian* (före 1520), *fetalian* (1540), *kajan* (1607), *rapan* (1640), *karmelitan* (1734), *skandian* (1737), *marockan* (1752), *dippelian* (1757), *nimrodian* (1762), *rudbeckian* (1773) och *plebejan* (1797).

Perioden 1800–2000:

25 av cirka 70 ord har ej återfunnits i annat europeiskt kulturspråk (eller danska): *hindostan* (1811), *linnean* (1820), *jägerian* (1829), *schartauan* (1842), *gustavian* (1844), *hedbergian* (1847), *kristian* (1859), *hoofian* (1861), *schartuan* (1865), *boströmian* (1866), *lästadian* (1874), *helgean* (1902), *rousseauan* (1905), *hinkean* (1907), *russellian* (1909), *strindbergian* (1908), *guatemalan* (1909), *guinean* (1965) och *waldenströmian* (?).

Bilaga 12. Sv. *-in*–*Ty*. *-in/-ine/-iner*.*Mönsterbasen:*

kapucin (1525), *alexandrin* (1526), *libertin* (1526), *skrivein* (1535),

konkubin (1610), *rabbin* (1614), *kalvin* (1615), *patrin* (1617), *bysantin* (1619), *sabin* (1626), *begin* (1635), *ghibellin* (1635), *italierin* (1658), *palatin* (1658), *hannekin* (1689), *kusin* (1690), *harlekin* (1699), *placentin* (1720), *libertin* (1725), *mytin* (1743), *benediktin* (1744), *beduin* (1750), *kalottin* (1750), *mandarin* (1751), *assasin* (1753), *karolin* (1769), *bramin* (1780), *baladin* (1784), *jakobin* (1785) och *kretin* (1793).

Perioden 1800–2000:

muskadin (1800), *algerin* (1807), *blondin* (1810), *paladin* (1816), *undin* (1813), *amordin* (1815), *levantin* (1856), *sultanin* (1871), *skabin* (1880), *piggelin* (1903), *spinkelin* (1904) och *aborigin* (1960-talet).

Bilaga 13. *Sv -inna–Ty. -in.*

Mönsterbasen:

furstinna (före 1520), *grevinna* (före 1520), *hertiginna* (före 1520), *judinna* (före 1520), *kejsarinna* (före 1520), *mästarinna* (före 1520), *tjänarinna* (före 1520), *värdinna* (före 1520), *älskarinna* (före 1520), *avgudinna* (1526), *gudinna* (1526), *domarinna* (1541, 1711), *dvärginna* (1563), *hjältinna* (cirka 1632), *föreståndarinna* (1640), *prästinna* (1640), *skaparinna* (1640), *herdinna* (1643), *slavinna* (1674), *jättinna* (1681), *biskopinna* (1683), *jägarinna* (1689), *skaldinna* (1716), *friherrinna* (1727), *prostinna* (1729), *följeslagarinna* (cirka 1733), *segrarinna* (1739), *läsarinna* (1744), *fostrarinna* (1745), *diktarinna* (1748), *dansarinna* (1750), *negrinna* (1756), *landsmaninna* (1765), *markisinna* (1765), *läkarinna* (1769), *författarinna* (1779), *grekinna* (1784), *medborgarinna* (1784), *priorinna* (1786) och *väninna* (1798).

Perioden 1800–2000:

rövarinna (1804), *givarinna* (1805), *ledarinna* (1807), *ledsagarinna* (1807), *pariserinna* (1810), *huldinna* (1810), *räddarinna* (1813), *styrarinna* (1813), *sataninna* (1815), *karitinna* (1816), *skriftställarinna* (1817), *skådespelarinna* (1817), *beundrarinna* (1818), *docentinna* (1818), *engländerinna* (1818), *ryssinna* (1820), *samojedinna* (1821), *siarinna* (1822), *orientalinna* (1826), *lärarinna* (1827), *djävlinna* (1834), *patientinna* (1836), *mejerinna* (1837), *vårdarinna* (1837), *arbetarinna* (1843), *pianistinna* (1845), *representantinna* (1845), *rivalinna* (1845), *spinnarinna* (1845), *salesianerinna* (1848), *innehavarinna* (1851), *köparinna* (1851), *anstiftarinna* (1852), *konstnärinna* (1852), *ockrarinna* (1854), *modistinna* (1855),

skurkinna (1857), *anhängarinna* (1862), *sabinerinna* (1864), *konsulinna* (1880), *målarinna* (1881), *ryttarinna* (1882), *arftagarinna* (1884), *serbinna* (1890), *servitinna* (1890), *doktorinna* (1896, 1604), *mäklarinna* (1900), *spelarinna* (1915) och *livsledsagarinna* (1925).

För följande ord från Språkbanken saknas uppgifter om förstabelägg: *bestraffarinna*, *livarinna*, *stiftarinna*, *sultaninna*, *talarinna*, *tröstarinna*, *tsarinna*, *turkinna*, *undersåtarinna*, *vaktarinna*, *väktarinna*, *åhörarinna*, *ägarinna* och *översättarinna*.

Bilaga 14. Sv. *-issa*–Ty. *-isse/-issin*.

Mönsterbasen:

diakonissa (1635), *pastorissa* (1642, ty. *Pastorin*), *poetissa* (1749, ty. *Poetin*) och *pytonissa* (1750).

Rapporter från ORDAT

Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000

ISSN 1650-2582

---

1. Sven-Göran Malmgren. Projektet Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000. Utgångspunkter. December 2000.
2. Sven Lange. Tesaurusen i ordförrådsforskningens tjänst. December 2000.
3. Charlotta Brylla. Ord med laddning. *Nyckelord* och *slagord* som termer i tysk språkvetenskap. December 2000.
4. Mall Stålhammar. Från anfangar och horungar till ordbehandlare och desktop publishing. Januari 2001.
5. Sven Lange. NEO:s bild av 1800- och 1900-talets svenska ordförråd. Januari 2001.
6. Carina Randveer. Från *attaque* och *häst* till *angrepp* och *springare*. Den svenska schackterminologins utveckling från 1700-tal till 1900-tal. Mars 2001.
7. Maia Andréasson. Från satsdel till satsled. En översikt av orden för satsens delar 1806–1999. Mars 2001.
8. Thorwald Lorentzon. Tendenser i vänsterpartiets manifestvokabulär. Jämförande studier av lexikala förändringar 1948–1998. April 2001.
9. Carl-Erik Lundbladh. Ord för personliga inre egenskaper. April 2001.
10. Sven-Göran Malmgren. *Faktiskt, förstås* och många andra. Om förändringar i det svenska formordssystemet under 1800- och 1900-talet. Maj 2001.
11. Mårten Andersson. *Trepoängare, trunkbärare* och *trävirke*. Utvecklingen av fotbollens terminologi från 1960-talet till år 2000. December 2001.
12. Mall Stålhammar. Engelskan i svenskan. 1. Engelska lånord under 1800-talet. Januari 2002.
13. Sven Lange. Beröringar mellan svenska och tyska. Om falska vänners uppkomst, purism, dynamik i semantiska fält vid ordinlån samt svensk och tysk suffixkorrespondens. Februari 2002.